

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav světových dějin

Diplomová práce

Mgr. et Bc. Anežka Hrebiková

Snahy o formování občanské společnosti v Ruském impériu na přelomu 18. a 19. století

Efforts for the formation of the civil society in the Russian Empire at the turn of
the 18th and 19th century

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala svému školiteli, doc. PhDr. Františku Stellnerovi Ph.D. za cenné rady, věnovaný čas a shovívavost při vedení této práce.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

podpis:

Abstrakt

Cílem práce je analýza ruské vzdělané společnosti – inteligence bez rozdílu v původu – v době, kdy získávala vlastní identitu, vymezovala si své ideové základy a imperativy a měla fragmentární tendence vytvářet občanskou společnost. Na institucionálních i individuálních příkladech z řad šlechtické i raznočinské inteligence je analyzováno spolčování se, a to nejprve privátní, uzavřené a posléze veřejné. S tím souvisí popis vytváření počátků veřejného prostoru a s ním spojeného veřejného mínění. Práce se proto zabývá jednotlivými společenskými platformami, v nichž se tehdejší ruská inteligence angažovala, především zednářskými lóžemi, společenskými salony či kluby. Výsledkem má být rozbor vývoje vzdělané společnosti v období před děkabristickým povstáním, analýza jejího intelektuálního potenciálu, její myšlenkové emancipace a různorodých aktivit. Práce čerpá z nevydaných archivních materiálů, edic a nejnovější odborné literatury. Metodologicky se opírá o koncepty sociálních, kulturních a intelektuálních dějin na pozadí biografické metody a s marginálním využitím konceptů dějin mentalit a gender history.

Klíčová slova

Ruské impérium, inteligence, občanská společnost, salony, kluby

Abstract

The aim of the thesis is the analysis of russian educated society – the intelligentsia without difference in the origin - in the period when gained its own identity, delimited its ideological grounds and imperatives and had fragmentary tendentions to create the civil society. By institutionals and individuals examples from noble – and raznochintsy intelligentsia is analyzed at the first private and then public socializing. It is related to describe of the creation of beginnigs of the public space and related public opinion. The thesis is therefore concerned with particulars social platforms, in which russian intelligentsia was engaged at that time, especially masonic lodges, salons and clubs. The result of thesis should be the analysis of the development of the educated russian society in the time before Decembrists uprising, the analysis of intellectual potential of this society, its mental emancipation and its diverse activities. The thesis draw from unpublished archival sources, editions and from the latest specialized literature. Methodologically, the thesis is based on concepts of social, cultural and intellectual history on background of biographical method and with marginal use of concepts of history of mentalities and gender history.

Key words

The Russian Empire, intelligentsia, civil society, salons, clubs

Obsah

1. Úvod.....	7
1. 1. Prameny.....	10
1. 2. Literatura	11
2. Svobodní zednáři.....	14
2. 1. Nikolaj Ivanovič Novikov	23
3. Literární salony	35
3. 1. Salon Alexeje Nikolajeviče Olenina	40
4. Kluby	54
5. Ženy ve veřejném prostoru.....	72
6. Učené společnosti.....	80
Závěr.....	83
Seznam použitých pramenů a literatury	89

1. Úvod

Studium ruské občanské společnosti, ať už té dnešní, či předchozích století, představuje v současnosti nejen pro českého historika pohyb po velmi tenkém ledě. Svědčí o tom již nechápavé pohledy, které byly pravidelnou reakcí na oznámení tématu této práce. Jsme si tedy vědomi, že se jedná o poměrně koncepčně náročnou a problematickou tematiku. Tato práce je však logickým a ryze spontánním pokračováním autorčina předchozího výzkumu, kdy se v bakalářské práci zabývala ruskou intelektuální scénou za vlády Kateřiny II.¹ Předkládané téma považujeme navzdory jeho složitosti za nesmírně zajímavé, dosud v české historiografii neprobádané a přinášející nové impulsy. V dnešní době, kdy se ruská občanská společnost ocitá na rozcestí, je podle našeho názoru více než kdy jindy důležité poukázat na počátky formování a základy tohoto stále relativně nedoceněného fenoménu.

Abychom vůbec mohli přistoupit k výkladu, je ze všeho nejdříve nutné postihnout alespoň dostačující definicí pojem „občanská společnost“ a s ním spojené výrazy. Jedná se o pojem z osmnáctého století, který má vyjadřovat liberální společnost, založenou na principu svobody a rovnosti, která je zřetelně oddělena od státu, jako mocenské sféry společnosti. Výraz „občanský“ tedy vystihuje soukromoprávní, nevládní charakter.² S občanskou společností úzce souvisí jedna z jejích komponent, pojem „veřejnost“: *„ta část společnosti, která se angažuje na společenském dění v celku nebo na jeho konkrétních problémech.“*³ Jürgen Habermas chápe občanskou veřejnost jako *„sféru soukromých osob shromážděných v publikum“*. Tato veřejnost se domáhá opozice vůči moci, aby se s ní střetly v konfliktu o pravidla styku ve sféře veřejného významu.⁴ V této práci se bude hodně pojednávat rovněž o Habermasem zmiňované veřejnosti v nepolitické podobě – literární formě budoucí politicky činné veřejnosti.⁵ Habermas však v rozebírání veřejnosti má na mysli zejména střední měšťanskou vrstvu, s níž má ale ruská veřejná společnost velmi málo společného. Je třeba se proto v některých oblastech zdržet explicitního západoevropského prizmatu občanské společnosti. Důležitý je pak ještě pojem „veřejné mínění“, tedy *„určitým způsobem navenek projevené a vyjádřené názory o otázce, která má veřejný význam a v dané společnosti sporný charakter, a o které se diskutuje relativně svobodně.“* Je to mínění, které je aktivně projevováno ve veřejné sféře.⁶

¹ Anežka HREBIKOVÁ, *Intelektuálové na dvoře Kateřiny II.*, bakalářská práce, ÚSD FF UK, Praha 2013.

² Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích, sv. 2., Praha 1996, s. 202.

³ Cit. dle: tamtéž, s. 366.

⁴ Jürgen HABERMAS, *Strukturální přeměna veřejnosti*, Praha 2000, s. 87.

⁵ Tamtéž, s. 89.

⁶ Cit. dle: tamtéž, s. 149.

Na rozdíl od celého osmnáctého století se k jeho konci, a především na počátku století devatenáctého začala celá situace ve vytváření veřejného prostoru a sféry prudce měnit. Zatímco upadá role dvora, jeho institucí a patronátu, do popředí se pozvolna dostávají nové instituce jako univerzity, knihovny, nejrůznější literární uskupení (salony, kroužky, literární společnosti) či uskupení jiného směru (zednářské lóže, učené společnosti, kluby). Vzrůstající dominance těchto platforem vedla k většímu sebevědomí a nezávislosti ruských intelektuálů, ke snaze oprostit se od organizační a sponzorské funkce carského dvora a tím pádem i k pomalé a postupné tendenci se vůči dvoru a vládě vymezovat a stavit se opozičně. Byla to právě kulturní sféra, která vytvářela integrační zázemí pro šlechtickou a raznočinskou inteligenci.

Předkládaná práce si klade za cíl analyticky postihnout nejdůležitější společenské platformy, které můžeme pojímat jako součásti budujícího se veřejného prostranství a pozdější občanské společnosti. Jedná se o instituce, které od počátku své existence byly nezávislé, nebo se alespoň snažily o finanční i myšlenkovou nezávislost na vládní garnituře. Na příkladu zednářských loží, literárních salonů, klubů a učených společností bude zkoumáno, jakou měrou se dané složky společnosti zasazovaly o formování veřejnosti, veřejného mínění, veřejného prostranství a v důsledku potenciálně občanské společnosti. Na základě možných demokratických prvků těchto platforem, jejich osvětově-didaktické, publicistické, vzdělávací, sociálně integrační a filantropické činnosti je úkolem práce sledovat, jakým „občanským“ potenciálem disponovala, a jak intelektuálně vyspělá v tomto období ruská společnost byla.

V první kapitole je analyzován potenciál zednářských loží, jako škol občanské samostatnosti pro šlechtickou i raznočinskou inteligenci. Je zde rozebíráno, v jakých oblastech se zednáři angažovali, jak bylo jejich hnutí vnímáno zvenčí i zevnitř, jak byli propojeni s dalšími složkami společnosti a jak úspěšní ve své činnosti pro rozvoj veřejnosti v zemi byli. V podkapitole je věnován prostor jednoznačně nejznámějšímu intelektuálovi a zednáři poslední čtvrtiny osmnáctého století, Nikolaji Ivanoviči Novikovovi a jeho přínosu v rámci zednářství a formování občanské společnosti.

Druhá kapitola se zabývá nesmírně vlivnými centry ruské intelektuální kultury. Literární salony především v prvních dekádách devatenáctého století hodně čerpaly z tradičně dominantního a stabilního postavení literatury v ruské kultuře. V rámci jakési případové studie v rozsáhlé podkapitole této části je za pomoci bohatých pramenů zevrubně analyzována činnost vlivného literárního salonu Alexeje Nikolajeviče Olenina a definována jeho charakteristika a význam pro ruskou inteligenci a veřejnost.

Další kapitola je věnována společenské platformě importované z Albionu. Gentlemanské anglické kluby od konce osmnáctého století poskytovaly novou a dosud nepoznanou příležitost

spolčovat se zejména pro zámožnou šlechtickou inteligenci. V této části bude pojednáno o pozitivě i slabinách anglických klubů ve vztahu k formování veřejnosti a občanské společnosti, přičemž koncentrace je soustředěna především na moskevský Anglický klub.

V pořadí čtvrtá kapitola se stručně zaměřuje na působení ruských žen ve veřejném prostoru. Zkoumán je jejich potenciál v již probíraných platformách, přičemž největší prostor je věnován angažování se žen v literárních salonech, kde jako hostitelky ve studovaném období výrazně početně dominovaly nad svými mužskými protějšky. Vzhledem k tomu, že významných hostitelek salonů bylo velké množství, jsou na tomto místě zredukovány na tři, podle našeho názoru nejzajímavější salonierky, Sofii Dmitrijevnu Ponomarovovou, Avdoťju Petrovnu Jelaginovou a kněžnu Zinaidu Alexandrovnu Volkonskou, z nichž každá je podle našeho přesvědčení představitelkou svého druhu jinak směřovaného a jinak kulturně vyspělého salonu.

Obsahem poslední, velmi krátké kapitoly, je pojednání o nejznámější a nejstarší ruské naučné společnosti, tedy Svobodné ekonomické společnosti. V kapitole bude kladena otázka veřejného charakteru, prospěšnosti a významu této instituce v rámci otázky formování občanské společnosti. Bude též analyzován její potenciál k veřejné a charitativní činnosti.

Tématu jedné z dalších složek občanské společnosti, tedy tehdejší publicistiky, není věnována samostatná kapitola, nýbrž je o ní pojednáno v rámci související části o svobodném zednářství.

Časovým obdobím v názvu nekonkrétně nazvaným „přelom osmnáctého a devatenáctého století“ máme ve většině případů na mysli poslední třetinu století osmnáctého až první čtvrtinu století devatenáctého, přičemž občas je tato druhá hranice jemně posouvána. Vytváření veřejného prostranství a jednotek občanské společnosti bylo výsledkem procesu, který započal za vlády Kateřiny II. (1762-1796) a pokračoval během panování jejího vnuka Alexandra I. (1801-1825). Na tyto přelomové periody tak bude soustředěno nejvíce pozornosti. Děkabristické povstání roku 1825 není v dikci práce chápáno jen jako pouhý chronologický mezník, nýbrž jako událost, která měla na námi sledovaný rozvoj impéria směrem k občanské společnosti výrazný dopad jak ve smyslu brzdy, tak ve smyslu stimulu. Geograficky se přitom koncentrujeme na dvě v této době kulturně rovnocenná hlavní města, Petrohrad a Moskvu, jelikož život v provinciích je v daném období bohužel s menšími výjimkami stále nepostižitelný pro potřeby ucelenější socio-kulturní analýzy. Z hlediska sociálního je pozornost soustředěna na inteligenci. Zde se ztotožňujeme s názorem Dmitrije Ivanoviče Čyževského, podle něhož se ruský intelektuál odlišoval od zbytku společnosti svou intelektuální nezávislostí na politických zájmech státu, jeho vlády a vládnoucích vrstev, přestože stále zůstával povinností

poddaného věren panovníkovi.⁷ Intelligence byla v námi studovaném období představována vzdělanými osobnostmi ovlivněnými západní kulturou, které se snažily permanentně vystupovat proti sociální a kulturní zaostalosti impéria. Inteligenci s přihlédnutím ke studovanému období rozumíme stále majoritně inteligenci šlechtickou, v menší míře pak inteligenci raznočinskou, tedy inteligenci pocházející z nejrůznějších neurozených středních vrstev vojáků, duchovních, učitelů, lékařů, kupců, obchodníků, řemeslníků, sedláků, rolníků atd.

Z metodologického hlediska jsou používány koncepty sociálních, kulturních a intelektuálních dějin s marginálním využitím biografické metody a gender history.

1. 1. Prameny

Při psaní této diplomové práce jsem parciálně vycházela ze studia pramenů z archivů Ruské federace. Jedná se jednak o Ruský státní archiv literatury a umění a Rukopisné oddělení Ruské státní knihovny v Paškovově domě v Moskvě. V Petrohradu jsem pak pro účely této práce čerpala z fondů Rukopisného oddělení Ruské národní knihovny a Oddělení rukopisů Institutu ruské literatury (Puškinského domu) Ruské akademie věd. U všech zmíněných archivů se jedná o prameny z osobních fondů, tedy korespondenci, paměti, deníky či osobní poznámky. Při studiu jsem se z důvodů velkého množství materiálů k dané době, řídila především určitými osobnostmi, například Alexejem Nikolajevičem Oleninem, k jehož působení a salonu se v ruských archivech nachází stále velké množství dosud nevydaných písemností.

Hovoříme-li o editovaných pramenech, k námi studovanému období existuje opravdu bohaté množství vydaných pramenů, především na poli dějin ruské literatury a kultury. Při práci bylo hojně využíváno různých antologií.⁸ V rámci osobních pamětí jsou pro studované období skutečně zajímavé a čtivé například paměti Filipa Filipoviče Vigela,⁹ či Petra Andrejeviče Vjazemského.¹⁰ Dále bylo využito edičních řad korespondence, mezi nimi je velmi přínosná například korespondence z Turgeněvského archivu zaznamenávající korespondenci Nikolaje Ivanoviče Turgeněva či Alexandra Ivanoviče Turgeněva s Petrem Andrejevičem

⁷ Dmitrij Ivanovič ČYŽEVSKIJ, *The Russian Intellectual History*, Ann Arbor 1978, s. 172-173.

⁸ Např. Nikolaj Leont'jevič BRODSKIJ (ed.), *Literaturnyje salony i kružki. Pervaja polovina XIX veka*, Moskva 2001; Mark Isidorovič ARONSON, Solomon Abramovič REJSER (ed.), *Literaturnyje kružki i salony*, Moskva 2001

⁹ Filip Filipovič VIGEL, *Zapiski*, Moskva 2000.

¹⁰ Petr Andrejevič VJAZEMSKIJ, *Staraja zapisnaja knižka*, Moskva 2000.

Vjazemským,¹¹ či trojsvazková uspořádaná korespondence bratří Alexandra a Konstantina Jakovleviče Bulgakovových.¹² Pro záměry práce byla využita i beletristická díla ruských autorů dané doby, ať už jde o tvorbu Alexandra Sergejeviče Gribojedova¹³, Alexandra Sergejeviče Puškina¹⁴ či Lva Nikolajeviče Tolstého.¹⁵ Z periodik byla při psaní této práce nesmírně užitečná vydání historických časopisů 19. a 20. století století, Russké stariny a Rusského archivu.

1. 2. Literatura

Ze všeobecných syntéz byly pro práci využity tituly k dějinám inteligence v impériu od významného odborníka Marca Raeffa.¹⁶ Velmi přínosná k tématu ruské inteligence a výborně strukturovaná je pouze v Rusku dostupná práce K. G. Sokolovského.¹⁷ Při studiu tématu ruské občanské společnosti bylo pracováno například s publikacemi Josepha Bradleyho,¹⁸ k tématu společenských institucí byl využit titul ruského historika Vladislava Jakimoviče Grosula.¹⁹ K tématice děkabristického povstání, která se částečně prolíná celou prací, byla použita zejména do nedávna v Čechách nedostupná, nová publikace Vadima Surenoviče Parsamova.²⁰

Zednářská tematika pro námi studované období je v ruské historiografii poměrně propracovaná, ať už se jedná o reedice starších a stále platných titulů čerpajících z hodnotných pramenů,²¹ či novější, velice zajímavé syntézy zahraničních autorů, jako například Douglase Smitha. Ten se ve své do ruštiny přeložené knize v jedné z kapitol věnuje i dalším společenským platformám ruské veřejnosti, jako salonům či klubům.²² Hnutí moskevských rosekruciánů jsou věnované publikace italské odbornice Raffaely Faggionato.²³

K tématu společenských literárních salonů bylo využito práce ruské odbornice Vldy Vadimovny Bunturi, která se zabývá fenoménem petrohradského literárního salonu

¹¹ *Archiv brat'ev Turgenevykh*, 6 svazků, Leipzig 1976.

¹² *Perepiska brat'ja Bulgakovy*, 3 svazky, Moskva 2010.

¹³ Alexandr Sergejevič GRIBOJEDOV, *Hoře z rozumu*, Praha 1959.

¹⁴ Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Evžen Oněgin*, Praha 2008.

¹⁵ Lev Nikolajevič TOLSTOJ, *Vojna a mír*, Praha 2010.

¹⁶ Marc RAEFF, *Origins of Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York 1966; Tentýž, *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, New York 1984.

¹⁷ K. B. SOKOLOV, *Rossijskaja intelligencija XVIII-načala XX vv.: Kartina mira i povsednevnost'*, Sankt-Peterburg 2007

¹⁸ Joseph BRADLEY, *Subjects into Citizens: Societies, Civil Society and Autocracy in Tsarist Russia*, in: *The American Historical Review*, sv. 107, č. 4, (říjen 2002), s. 1094-1123.

¹⁹ Vladislav Jakimovič GROSUL, *Russkoje občestvo XVIII-XIX vekov. Tradicii i novacii*, Moskva 2003.

²⁰ Vadim Surenovič PARSAMOV, *Dekabristy i russkoje občestvo 1814-1825 gg*, Moskva 2016.

²¹ Grigorij Vladimirovič VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.*, Sankt-Peterburg 1999.

²² Douglas SMITH, *Rabota nad dikim kamnem: Manskij orden i russkoje občestvo v XVIII veke*, Moskva 2006

²³ Raffaella FAGGIONATO, *A Rosicrucian Utopia in Eighteenth-Century Russia. The Masonic Circle of N. I. Novikov*, Dordrecht 2005.

devatenáctého století v komparativní analýze se salonem francouzským,²⁴ či práce Rusky Iriny Arkad'jevny Murav'evy.²⁵ K salonu Alexeje Nikolajeviče Olenina existuje řada časopiseckých článků a samostatné monografie, jako například ta od Lva Valentinoviče Timofejeva.²⁶ Koncepčně bylo při studiu ruských salonů vycházeno z četných, stále platných a obohacujících prací proslulého ruského sémiotika Jurije Michajloviče Lotmana.²⁷

Během práce na kapitole o anglických klubech se jako nejpřínosnější ukázala kniha Isaaka Solomonoviče Rozental, která velmi podrobně analyzuje evoluci klubů v zemi až do dvacátého století.²⁸ Využito bylo i dílčích prací k petrohradskému či moskevskému anglickému klubu. Například práce Alexandra Ivanoviče Kuprijanova výborným způsobem pracuje s různorodými prameny a přibližuje tak každodenní život v anglických klubech.²⁹

K tématu žen v impériu studovaného období existuje několik velmi kvalitních anglicky psaných titulů. Můžeme jmenovat zejména sborníky řízené velmi ceněnými odborníky a spolupracovníky Wendy Rosslyn a Alessandrou Tosi,³⁰ publikace Barbary Alpern Engel,³¹ či další sborník věnovaný ženám-literátkám.³² Vzhledem ke skutečnosti, že se k literární práci žen v tomto období zachovalo někdy nedostatečné množství materiálů, jako například v případě Sofie Dmitrijevny Ponomarové, jsou jejich salony sledovány především prostřednictvím četných vzpomínek jejich návštěvníků. K salonu kněžny Zinaidy Alexandrovny Volkonské pak můžeme zmínit i samostatné tituly.³³

²⁴ Vlada Vadimovna BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosvěščennoj.*“ *Literaturnyj salon v kulture Peterburga*, Sankt-Peterburg 2013.

²⁵ Irina Arkad'evna MURAV'EVA, *Salony puškinskoj pory: očerki literaturnoj i svetskoj žizni Sankt-Peterburga*, Sankt-Peterburg 2008.

²⁶ Lev Valentinovič TIMOFEJEV, *V krugu družej i muz: Dom A. N. Olenina*, Leningrad 1983.

²⁷ Např. Jurij Michajlovič LOTMAN, *Kultura a exploze*, Brno 2013.

²⁸ Isaak Solomonovič ROZENTAL', *I vot obščestvennoje mnen'ie! Kluby v istorii rossijskoj obščestvennosti. Konec XVIII-načalo XX v.*, Moskva 2007.

²⁹ L. V. ZAV'JALOVA, *Peterburgskij anglijskij klub 1770-1918*, Sankt-Peterburg 2005; Alexandr Ivanovič KUPRIJANOV, *Moskovskij anglijskij klub: očerk istorii dosuga moskovskoj elity konca 18-načala 20. veka*, in: Čtenija po istorii ruskoj kultury, Moskva 2000.

³⁰ Wendy ROSSLYN, Alessandra TOSI (eds.), *Women in Nineteenth-Century Russia. Lives and Culture*, Cambridge 2012.

³¹ Barbara Alpern ENGEL, *Mothers and Daughters. Women of the intelligentsia in nineteenth-century Russia*, Cambridge 1983.

³² Adele Marie BARKER, Jehanne GHEIT (ed.), *A history of women's writing in Russia*, Cambridge 2002.

³³ Natal'ja Vladimirovna SAJKINA, *Moskovskij literaturnyj salon knjaginy Zinaidy Volkonskoj*, Moskva 2005; Vladimir B. MURAV'EV (ed.), *V carstve muz: Moskovskij literaturnyj salon Zinaidy Volkonskoj 1824-1829 gg.*, Moskva 1987.

Svobodné ekonomické společnosti je věnováno několik časopiseckých článků, a především monografie Columa Leckeyho a jedna kapitola v knize Josepha Bradleyho, pojednávající o dobrovolnických společnostech a občanské společnosti v předrevolučním Rusku.³⁴

³⁴ Colum LECKEY, *Patrons of Enlightenment: The Free Economic Society in Eighteenth-Century Russia*, Lanham 2011; BRADLEY, *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society*, London 2009.

2. Svobodní zednáři

Během osmnáctého století se svobodní zednáři stali rozporuplným fenoménem, intenzivně přispívajícím k formování veřejného prostoru a kultury v Evropě. V Ruském impériu si získali, především během vlády Kateřiny II. a Alexandra I.,³⁵ až bezprecedentní popularitu a vliv, jež neměla v žádném jiném evropském státu obdoby. Jako ryzí produkt osvícenského osmnáctého století se zednáři v carské říši brzy stali neodmyslitelnou součástí formující se inteligence a výrazně se zasadili o formování ruské kultury i za hranicemi touto prací sledovaného období. Nikoliv náhodou si Lev Nikolajevič Tolstoj ve svém opusu *Vojna a mír* zvolil právě setkání se zednářstvem jako zásadní katarzní okamžik pro svého hrdinu Pierre Bezuchova.³⁶ Cílem této kapitoly není analyzovat dějiny a vývoj zednářství v deklarovaném období, nýbrž zaměřit se na úkoly zednářů směřované na společnost a její povznesení, jejich sociální strukturu, a především význam pro společenské hnutí a formování veřejného prostoru v Ruském impériu.

Sami sebe popisovali zednáři jako bratrský řád, či formu náboženského hnutí, usilující prostřednictvím sebekorekce svých členů a různých sociálně prospěšných podniků vstřípit svému okolí touhu po budování morálky a ctností. Vzhledem k počátkům občanské společnosti bylo u zednářství klíčové, že mělo možnosti propojovat své členy napříč určitými vrstvami a vytvářet atmosféru vzájemné sounáležitosti, byť tato sounáležitost byla do jisté míry narušována hierarchizací uvnitř lóží. Zakládání lóží tedy nebylo ovlivněno pouze duchovními faktory, byť by se to právě v nábožensky založeném impériu dalo předpokládat. K rozvoji hnutí totiž stejnou měrou přispěla i tendence vytvářet společenská a kulturní uskupení, která umožňovala intelektuální sebezrovoj a zahrnovala světské počiny charitativního charakteru. Jak o nich jeden zednář prohlásil „*Lóže byly jistými neutrálními územími, oázami v poušti byrokracie.*“.³⁷ Jednalo se tedy o, v této době již tolik potřebná a žádaná centra svobodné diskuze, myšlení a přátelství napříč nejrozličnějšími povoláními vyšších a středních vrstev. V tomto směru měly zednářské lóže nejbližší k podobné společenské platformě té doby, a to ke gentlemanským klubům. V obou případech se jednalo o společenská místa setkávání, kde se hrály karty, biliár a diskutovalo se. Být by se to mohlo zdát předčasné, na místě je v souvislosti se zednářstvem nutné uvést i pojem liberalismus, neboť stejně jako zednáři, i liberálové věřili ve svobodu smýšlení a existenci svobodných organizací jako nástrojů rozumu.³⁸ Zednářství se

³⁵ Období vlády Alexandra I. je nazýváno též „zlatým věkem“ zednářství, Vladislav Jakimovič GROSUL, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov. Tradicii i novacii*, Moskva 2003, s. 185.

³⁶ Lev Nikolajevič TOLSTOJ, *Vojna a mír* I, Praha 2010, s. 396-409, 437-440.

³⁷ *Vospominanija O. A. Prževlaskago 1818-1831*, Russkaja starina, 1874, č. 9, s. 466.

³⁸ Alexandr Nikolajevič PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii při Aleksandre I.*, Sankt-Peterburg 2001, s. 341;

tak dá označit za jednu z nejstarších ruských společenských platforem, která poskytovala ruské šlechtické inteligenci prostor pro intelektuální debatu a tvořivé myšlení. Podobně jako každý jiný fenomén, i ono si však s sebou neslo některé negativní rysy, a tak bylo v některých případech oprávněně zaměňováno s podniky šarlatánů, heretiků či podvodníků, kteří se pod záminkou proponované mystiky angažovali spíše v nejrůznějších skandálech a politických aférách. Právě tato politická agilita a značná spjatost hnutí s následníkem trůnu Pavlem Petrovičem ke konci 18. století i následná politická činnost za Alexandra I. se pro ruské zednáře nakonec stala osudnou.³⁹

Příčiny přijetí a posléze opravdu výrazné popularity zednářského hnutí v impériu byly určeny několika faktory. Racionální formy uvažování a přístup petrovského státu podlomily dominanci církve v mentalitě jedince, který se v tomto směru začal více emancipovat a pátrat po hlubších duchovních prožitcích. V 18. století, jako nejen století osvícenství, ale především století spolčování, bylo pro zednáře sjednocující přání skutečně prožitého života v souladu s Bohem a zákony rozumu, snaha o osobní dokonalost spolu s konáním dobra pro společnost.⁴⁰ Tento poslední, tedy didaktický a filantropický rys zednářské činnosti zahrnující pomoc, vzdělávání, šíření prospěšných poznatků, překladatelskou a charitativní činnost, je nepochybně nejdůležitější pro formování veřejného prostoru i občanské společnosti v zemi. I velký pozorovatel ruské společnosti prvních dekád devatenáctého století Filip Filipovič Vigel zednáře označil za „výlučně filantropickou sektu“,⁴¹ zatímco tehdejší ruský vojenský činitel a historik Alexandr Ivanovič Michajlovskij-Danilevskij uvádí, že „zednářství nemělo v Rusku, nakolik je mi známo, jiný cíl než dobročinnost a příjemné trávení času.“⁴² Rovněž je třeba připomenout, že v komparativní perspektivě se západní Evropou, kde zednářství bylo jen jedním z mnoha duchovních a filozofických proudů, představovalo v carské říši jedinou dominující formu morálního a didaktického vedení.⁴³

Důležitou roli u hnutí samozřejmě hrála i tradiční ruská tendence imitování a přebírání všech módních společenských tendencí ze Západní Evropy, a to i přes to, že ruská elita zcela postrádala feudální rytířské rysy, na nichž zednářství založilo celý svůj složitý, mnohostupňový systém. Zednářství tak pro Rusy nabízelo adekvátní kompromis mezi přejímaným, avšak příliš

Glynn BARRAT, *M. S. Lunin. Catholic Decembrist*, Paris, 1976, s. 6.

³⁹ Zednářem byl již Pavlův otec Petr III., viz James H. BILLINGTON, *The Icon and The Axe. An Interpretative History of Russian Culture*, New York 1968, s. 246.

⁴⁰ Janet M. HARTLEY, *A Social History of the Russian Empire 1650-1825*, London 1999, s. 233; Marc RAEFF, *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, New York, 1984, s. 107.

⁴¹ Filip Filipovič VIGEL, *Zapiski*, Moskva 2000, s. 197.

⁴² Iz vospominanija Michajlovskago-Danilevskago, *Russkaja starina*, 1900, č. 9, s. 634.

⁴³ K. B. SOKOLOV, *Rossijskaja intelligencija XVIII-načala XX vv.: Kartina mira i povsednevnost'*, Sankt-Peterburg, 2007, s. 230.

racionálním uvažováním Západu a mysticismem a hlubokým duchovním prožitkem Východu. Důvod, proč bylo hnutí oblíbené především mezi privilegovanými vrstvami, lze hledat v paralele mezi zednářskou hierarchií a jednotlivými stupni zasvěcení a petrovskou tabulkou hodností. Historik Marc Raeff dokonce zednářskou hierarchii chápal jako ekvivalent Tabulky hodností.⁴⁴ Zednářství svou možností poskytovat jedinci pocit sounáležitosti a identifikace řešilo i další problém tehdejšího impéria, tedy rozmazávání hranic mezi jednotlivými společenskými vrstvami a nevýraznou a sociální stratifikaci. Do chaotického stavu ruské osvěcenské společnosti proto vneslo svůj řád. V Ruském impériu tedy mělo hnutí nadmíru vhodné podhoubí pro svůj vývoj, neboť zcela odpovídalo potřebám jeho tehdejší společnosti. Není proto v důsledku divu, že první operou hudebního skladatele Wolfganga Amadea Mozarta, která si v carské říši získala popularitu, byla právě *Kouzelná flétna*.⁴⁵

Počátky zednářství lze v impériu hledat u nikoho jiného, než Petra I. s jeho cestami po Evropě a otevíráním Rusi světu.⁴⁶ Ke skutečnému rozvoji kulturní činnosti zednářů však došlo až za Kateřiny II. Carevna byla podobně jako vůči dalším osvěcenským fenoménům v říši po většinu své vlády k zednářům, především k jejich pragmaticky smýšlejícím lóžím anglického typu, relativně přístupná.⁴⁷ V jejím případě se jednalo o utilitaristickou a taktickou spolupráci s hnutím, včetně touhy po image tolerantní a liberální panovnice. Ačkoliv by se mohlo zdát, že hnutí stálo v opozici ke státu, bylo s režimem spíše silně provázáno. Na dvoře carevny působili jako nejvýznamnější státníci, generálové, diplomaté, umělci a dvořané vysoce postavení svobodní zednáři. Jeden z carevniých dvořanů popisoval, jak pokaždé, když se Kateřina sháněla po některém ze svých nejbližších spolupracovníků a ptala se, kde je, dostávala vždy lakonickou odpověď: „v lóži!“⁴⁸ Nelze tedy zapomínat, že jedním z důvodů carevny tolerance vůči hnutí byla též skutečnost, že se dostala k moci za pomoci aristokratických kruhů, jejichž jádro tvořili právě zednáři.

Jedná-li se o sociální strukturu zednářstva, lze uvést slova jednoho z tehdejších moskevských členů: „M. [Michail – pozn. aut.] Cheraskov, kurátor moskevské univerzity, přivedl k zednářství velkou část profesorů a mnohé studenty. Kromě těchto osob se řád skládal z množství členů všech společenských vrstev; mnozí z těchto členů zaujímali důležité vládní posty a pozice

⁴⁴ Duglas SMIT, *Rabota nad dikim kamnem: Maponskij orden i russkoe obščestvo v XVIII veke*, Moskva 2006, s. 107.

⁴⁵ Děj této poslední Mozartovy opery je protkáno nejrozličnějšími odkazy na svobodné zednářství, jeho filozofii a osvícenství obecně.

⁴⁶ GROSUL, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov*, s. 92; Duglas SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 7.

⁴⁷ BILLINGTON, *The Icon and The Axe*, s. 246.

⁴⁸ Tira Ottovna SOKOLOVSKAJA, *Russkoje masonstvo i jeho značenie v istorii obščestvennogo dviženija (XVIII i pervaja četvert' XIX stoletija)*, Moskva 1999, s. 154; srov. Vasilij Fjodorovič IVANOV, *Russkaja intelligencija i masonstvo: ot Petra I. do našich dnei*, Moskva 1998, s. 186.

v *jurisdikci*.“⁴⁹ Lóže tedy byly přístupné všem sociálním vrstvám, samozřejmě, kromě nevolníků. Členové lóží pocházeli i ze středních, raznočinských vrstev včetně obchodníků a řemeslníků. Velké množství zednářů proto vzešlo z kupeckého prostředí. Dále byli zednáři lidé z nejrůznějších oborů, jako například zmiňovaní studenti, knihovníci, hudebníci, zubaři, protestantští duchovní, kuchaři či sluhové. Mezi zednáři se dokonce nacházeli i dva osvobození nevolníci.⁵⁰ Nepatrná dominance aristokracie mezi zednáři byla logická,⁵¹ byť významný ruský státník a voják Alexandr Ivanovič Michajlovskij-Danilevskij v roce 1822, tedy v době úpadku ruského zednářství, uvádí, že „významné osobnosti u nás byly zednáři vzácné“ a že lóže byly „obvykle zaplněné lidmi středního stavu, důstojníky, civilními hodnostáři, umělci, velmi vzácně kupci a nejvíce ze všech literáty.“⁵²

Některé lóže byly též charakteristické tím, že jejími členy byli majoritně příslušníci jedné sociální či národnostní skupiny,⁵³ ale pak existovala například lóže Astreia, v níž byli členy zároveň vojáci, úředníci, zeměměřiči, kupci, lékař, překladatel, student, účetní a profesor.⁵⁴ Zásadním a vysoce progresivním, demokratickým rysem ruského zednářství byla skutečnost, že byť lóže byly hierarchizovány podle stupně zasvěcení a nacházeli se v nich představitelé nejrůznějších sociálních vrstev, na zasedání lóže se všichni členové vedení k vzájemné úctě bez výjimky oslovovali „bratře“. Jak napsal tehdejší pozorovatel petrohradského života, v lóžích „každý mohl být sám sebou, mohl dýchat a hovořit svobodně; v jejích stěnách se vyrovnávaly rozdíly ve služební hierarchii i společenském postavení, které tak silně vystupovaly, a které byly tak přísně zachovávány ve vnějším životě. Nezřídka měl prostý muž v lóži vyšší postavení než urozený kníže; vrchní sekretář senátu, nebo pouze sekretář měl v lóži svým podřízeným senátora svého oddělení. V tu dobu, kdy jsem přijel do Petrohradu, umělec nevýznamného původu, portrétní malíř Oleškevič, stál po senátorovi hraběti Adamu Rževském v čele polské lóže a díky své učenosti, vysokému stupni zasvěcení, stejně tak jako díky svým skvělým vlastnostem požíval ve všech lóžích neobvyklé úcty a měl mnoho důvěrných přátel mezi vysoko postavenými

⁴⁹ *Pis'mo neizvestnago lica o moskovskom'masonstve XVIII veka*, Russkij Archiv 1874, t. 1, s. 1031.

⁵⁰ Ivan Rodimonov ihned poté, co v roce 1784 získal svobodu, vstoupil do moskevské lóže, které předsedal jeho bývalý majitel, kníže Petr Alexejevič Tatišev. Roku 1786 vstoupil do petrohradské lóže bývalý nevolník Alexandra S. Stroganova Andrej Nikiiforovič Voronichin (1759-1814), později významný architekt, akademik a profesor, SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 27; Andrej Ivanovič SERKOV, *Russkoje masonstvo 1731-2000: enciklopedičeskij slovar'*, Moskva 2001, s. 199, 705; SOKOLOV, *Rossijskaja intelligencija XVIII-načala XX vv.*, s. 230.

⁵¹ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 25.

⁵² *Iz vospominanija Michajlovskago-Danilevskago*, Russkaja starina, 1900, č. 9, s. 634.

⁵³ SOKOLOVSKAJA, *Russkoje masonstvo i jeho značenie v istorii obščestvennogo dviženija (XVIII i pervaja četvert' XIX stoletija)*, s. 163; SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 29.

⁵⁴ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 30.

osobami.⁵⁵ Dá se říci, že proto-demokratické principy osvěcenství se v ruském zednářství uplatňovaly snad s ještě větší měrou, než u střeoevropských zednářů, neboť zvláště v rosekruciánských lóžích nebyla příliš zachovávána přísná zednářská hierarchie. Jednalo se o takřka demokratické uskupení, kde předsedající mistři měli za povinnost „*radit se s bratry o záležitostech zasedání a řešit je podle většiny hlasů*.“⁵⁶ Veškeré záležitosti tedy byly řešeny hlasováním a povinnosti a úkoly byly rozdělovány nikoliv podle sociálního původu, nýbrž podle schopností daného člena.

Navzdory tomu, že zednáři projevovali poměrně národovecké a vlastenecké tendence, v jejich řadách se v 18. století prosadilo velké množství cizinců, logicky hlavně německy hovořících osob ze střední Evropy. Na konci 18. století po celém impériu fungovalo 220 lóží, v nichž působilo celkově 3267 zednářů, z toho 1731 Rusů a 1536 cizinců, z nichž nejvíce, tedy 1130, bylo německy hovořících.⁵⁷ V impériu se dále nacházeli také Poláci, Francouzi, Italové a Angličané. Tyto údaje vypovídají o tom, že Rusové mezi zednáři rozhodně nebyli v menšině, naopak, od sedmdesátých let jejich počet výrazně stoupal a největší podíl cizinců pocházel z německy hovořících oblastí, především z pobaltských teritorií impéria.⁵⁸ Zednářství se tedy obecně dá označit za kosmopolitní hnutí. Z prosopografického hlediska bylo vysoce populární ve vojenském prostředí a rovněž mezi obchodníky a úředníky. Hnutí se však úspěšně prosadilo i v dalších společenských sférách. Zednáři bylo v 2. polovině 18. století 52 ruských vědců a univerzitních profesorů a dokonce 117 spisovatelů ruského původu, což na tehdejší ruské poměry není malé číslo. Z ruských intelektuálů lze mezi zednáře, či minimálně jejich příznivce řadit například malíře Dmitrije Grigorjeviče Levického a Vladimíra Lukiče Borovikovského, sochaře Fedota Ivanoviče Šubina, architekta a akademika Vasilije Ivanoviče Baženova, či literáty Alexandra Petroviče Sumarokova, Michaila Matvějeviče Cheraskova, knížete Michaila Matvějeviče Ščerbatova, Alexandra Nikolajeviče Radiševa, Gavrilu Romanoviče Deržavina a Nikolaje Michajloviče Karamzina⁵⁹ či děkabristy Pavla Ivanoviče Pestěla, Alexandra

⁵⁵ *Vospominanija O. A. Pržeclavskago 1818-1831*, Russkaja starina, 1874, č. 9, s. 466-467.

⁵⁶ Cit. dle: Raffaella FAGGIONATO, *Rozenkrejcerskij kružok Novikova: Predloženie novogo etičeskogo ideala i obraza žizni*, in: A. G. Petrov (ed.), *Novikov i ruskoje masonstvo*. Materialy konferencii 17-20 maja 1994 goda, Kolomna, Moskva 1996, s. 40.

⁵⁷ Především v druhé polovině byla zasedání zednářských lóží často vedena v angličtině, francouzštině, popřípadě italštině, podle toho, do jakého „teritoriálního“ systému spadaly, nejvíce lóží si však přesto za svůj zasedací jazyk volilo ruštinu, Oleg Petrovič VED'MIN, *Masonry v Rossii. 1730-1825 gg.*, Kemerovo 1998, s. 20-21; SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 28; PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii při Aleksandre I.*, s. 334.

⁵⁸ O vlivu Střední Evropy na ruskou kulturu a společnost během 18. století více viz František STELLNER, *Rusko a střední Evropa v 18. století*, II. díl. *Vliv střední Evropy na proměnu ruské společnosti*, Praha 2012; SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 28.

⁵⁹ Viktor VORONOV, *Ivan Starov – glavnyj arhitektor epochi Jekateriny Velikoj*, Sankt-Peterburg 2008, s. 72; Vsevolod Ivanovič SACHAROV, *Russkoje masonstvo v portretach*, Moskva 2004, s. 143-159; VED'MIN, *Masonry v Rossii. 1730-1825*, s. 68-70.

Nikolajeviče Muravjeva a Nikolaje Ivanoviče Turgeněva. Zednářské lóže tedy nabízely dynamické, kosmopolitní prostředí, plné neustále se pohybujících, aktivních osob, které navazovaly stále nové kontakty. Za vlády Alexandra I. se hnutí rozšířilo téměř po celém impériu. Členy lóží tehdy byli profesorové, úředníci, obchodníci i řemeslníci a takřka všichni, kdo byli v armádě.⁶⁰ Obrovská diverzita, co se týče sociálního zázemí samotných zednářů se odrážela rovněž v rozmanitosti myšlenkových směrů v rámci hnutí. V lóžích působili zapálení mystikové či pietisté, toužící pouze po duchovním prožitku, ale též mladí liberálové, tendující k filantropii i politické angažovanosti zednářství.

Aktivita ruských zednářů se kromě ryze osobní tužby po duševní dokonalosti a intelektuálním růstu soustředily především na vzdělávací, vědeckou, osvětovou a filantropickou činnost. Ruští zednáři často působili jako členové univerzit, jako literáti, básníci, publicisté, dramatici, vedoucí osobnosti společenských salonů, soudci, vojáci, lékaři či překladatelé. Zasazovali se o otevírání veřejně prospěšných a osvětových institucí. Zejména svou publikační a literární činností kladli zednáři důraz na střízlivé nacionální tendence a rozvoj a posilování ruského jazyka. Jejich ideje byly propagovány v četných periodikách a vlastnoručně vydávaných knihách. Ve své době měli rovněž největší vliv na rozšiřování didaktické mravoučné literatury.⁶¹ Obecně pak svými principy a filozofií přispívali k větší civilizovanosti a kultivaci neutěšeného stavu stále ještě zaostalé a občas i barbarské aristokratické společnosti, o níž tak popuzeně ale výstižně psal francouzský pozorovatel Charles Masson: „*Ruský rolník bez majetku, náboženství, morálních základů a cti je pohostinný, lidský, úslušný, veselý, čestný a odvážný; čím dále od měst, tím je lepší; nejdivočejší je vždy nejlepší – čím dále od tyrana, tím více dobrého. Jedním slovem, je od přírody obdarován všemi ctnostmi, které upomínají na mravy předků, jeho neřesti jsou vyvolány nevolnictvím. Pozůstatky barbarství v nejosvícenější části společnosti slouží k tomuto nežádoucím kontrastem. Barbarství se odráží v hrubosti mravů, v urážejícím přezírání všech lidí, ve lhostejnosti ke zdokonalování se, v neznalosti sociálních vztahů, v opovážlivé pýše, nízkosti, nepřístojnosti, absenci společenského chování a vlastenectví, a především, v absenci té části, která se občas zaměřuje s čestností a mravností...*“⁶² Velmi podobně v té době psal i hrabě Louis-Philippe de Ségur: „*Petrohrad představuje vědomí dvojí pohled: současně je zde možné setkat se s osvícenstvím i barbarstvím, důsledky 10. i 18. století, Asii a Evropou, Skythy i Evropany, skvělou hrdou aristokracií i*

⁶⁰ VED'MIN, *Masonry v Rossii. 1730-1825 gg.*, s. 172-175; SOKOLOVSKAJA, *Russkoje masonstvo i jeho značenije v istorii obščestvennogo dvoženija*, s. 159-160.

⁶¹ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 48.

⁶² Charles MASSON, *Sekretnyje zapiski o Rossii*, Moskva 1996, s. 137.

nevzdělanou tlupou.“⁶³ Díky tomu, že zednářství bylo samo importováno ze Západu, zprostředkovávalo tedy následně přeměnu „asijských“ mravů na mravy evropské.⁶⁴

Jedná-li se o filantropii, i tento charakteristický zednářský rys byl převzat ze Západu. V impériu byla dobročinnost do té doby méně známá, neboť v podstatě nepatřila ke kulturní tradici ortodoxního náboženství. Zednáři zde měli poměrně velké impulsy i inspiraci z nejvyšších míst. Kateřina II. v zájmu vytvoření vlastního obrazu osvětské panovnice dobře věděla, že dobročinnost je jedním z hlavních rysů osvětské vlády. Za své filantropické postoje byla – jistě ke svému uspokojení – chválena jak svými současníky a zahraničními návštěvníky, tak ruskými spisovateli 19. století. Kateřininu filantropickou činnost zajisté nelze přeceňovat, je však nepochybné, že to byla ona, kdo položil základy skutečným dobročinným akcím v ruské společnosti. Zcela samozřejmá byla dobročinnost uvnitř samotných lóží. Zednáři v rámci lóže přispívali na výdaje méně movitých členů a zajišťovali též pohřby zesnulých spolubratrů. Díky této iniciativě se v zemi objevil vůbec poprvé jakýsi předchůdce instituce životního pojištění.⁶⁵

Na dobročinnou činnost vně zednářského hnutí se zaměřovaly především lóže anglického a francouzského systému, jmenovitě pak vlivné hnutí moskevských rosekruciánů v čele s neúnavným Nikolajem Ivanovičem Novikovem.⁶⁶ Aby byla zajištěna zednáři vysněná svoboda smýšlení a náboženského vyznání, bylo nutné nejprve eliminovat sociální nedostatky, jež brání a vzdaluje lidi od hledání Boha. Veřejný podpůrný program, deklarovaný v Novikovem vydávaných zednářských brožurách, proto předpokládal domy pro potřebné a chudé děti, možnost získání vhodného zaměstnání pro každého a zrušení speciálních daní, které vhněly prosté obyvatelstvo do dluhů.⁶⁷ Finanční pomoc, původně zamýšlená pouze pro členy lóží, se tak posléze podstatně rozšířila i na potřebné a chudé. Na každém zasedání lóže byly vybírány sbírky na potřebné, či byly v rámci iniciativy některého člena podporovány konkrétní osoby. Majetní zednáři pomáhali zakládat školy a knihovny, angažovali se v hladomorech postižených oblastech a u chudého obyvatelstva. Na každém zasedání lóží byly vybírány sbírky na chudé a nemocné. Díky iniciativě novikovského kroužku byla v Moskvě v Podnikovém domě spolu

⁶³ *Zapiski grafa Segjura o prebyvanii jeho v Rossii v carstvovanije Jekateriny II. (1785-1789)*, Sankt-Peterburg 1865, s. 30; slavné pasáže o ruské zaostalosti a slepé nápodobě západoevropského existují i v proslulém díle Gribojedova, viz Alexandr Sergejevič GRIBOJEDOV, *Hoře z rozumu*, Praha 1979, s. 97-99.

⁶⁴ *Zapiski grafa Segjura o prebyvanii jeho v Rossii v carstvovanije Jekateriny II. (1785-1789)*, s. 52-53.

⁶⁵ Georgij Vladimírovič VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.*, Sankt-Peterburg 1999, s. 267.

⁶⁶ Lóže německého původu byly zaměřeny spíše na filozofii a mysticismus, nedisponovaly žádným pragmatickým cílem, BARRAT, M. S. Lunin. *Catholic Decembrist*, s. 5.

⁶⁷ Raffaella FAGGIONATO, *A Rosicrucian Utopia in Eighteenth-Century Russia. The Masonic Circle of N. I. Novikov*, Dordrecht 2005, s. 87.

s tiskárnou a školou otevřena také vynikající lékárna. Tato lékárna, známá jako „Stará Nikolská“ poskytovala „Moskvičům“ z řad raznočinců a chudých léky zadarmo a zednáři díky ní seznamovali moskevskou společnost s novými medikamenty.⁶⁸ Právě zde se například poprvé v impériu daly sehnat hoffmanské kapky.⁶⁹ Poté, co bylo zednářství zakázáno, si každý z lékárníků působící v této lékárně založil svou vlastní pobočku. Zednáři se tak zasloužili o rozvoj sítě lékáren v městě a podíleli se též na propagaci zavádění očkování v zemi.⁷⁰ Problémem bohužel zůstávala skutečnost, že řada zednářů přispívala do dobročinných sbírek často velice zanedbatelnými částkami, a to zvláště s ohledem na to, kolik peněz byli schopni utratit za pohoštění při zasedání a na různé slavnosti. Například proslulá lóže Urania získala takto za celých jedenáct let zhruba 1200 rublů, zatímco na jedinou oslavu Veliké provinciální lóže bylo od členů vybráno 220 rublů.⁷¹ Vzhledem k celkovému majetku členů byly tak vybrané sumy na chudé poměrně skromné. O této morální slabíně, která byla logickou obstrukcí pro větší rozvoj dobročinnosti v impériu, psal Nikolaj Ivanovič Turgeněv svému bratru: „*Všechny zde ovládá ignorantství a zejména egoismus. Všichni se snaží, všichni se činí, všichni hledají; ale všichni pouze každý pro sebe – nikdo pro společné blaho.*“⁷²

Menší měrou se členové hnutí angažovali i v ruských provinciích. Například generál-gubernátor Jaroslavle a Vologdy Alexej Petrovič Melgunov založil ve svých provinciích kromě jaroslavlské tiskárny též technické školy a školy pro šlechtu i instituci pro vzdělávání chudých a osiřelých chlapců a dívek, kde byly čtyři desítky dětí vzdělávány díky finančním darům místní šlechty a kupců. Takzvaný „Dům péče o bližního“ byl otevřen v roce 1786 a přijímány do něho byli „*chudé děti mužského i ženského pohlaví z města Jaroslavl i jaroslavlské gubernie za účelem výchovy všech věkových kategorií, mládež za účelem výchovy k slušnému stavu a další, za účelem péče, kromě osob nevolnického stavu.*“⁷³ Kromě toho byl dům určen i pro vdovy s malými dětmi. Bratři Paninové, rovněž zednáři, se podobným způsobem angažovali ve spíše periferním kraji kolem jihoruského města Novorossijsk, kde se zasadili o založení několika škol. Řada zednářů působila ve školské komisi i v moskevském nalezinci Ivana Ivanoviče

⁶⁸ Michail Nikolajevič LONGINOV, *Novikov i moskovskije martinisty*, Sankt-Peterburg 2000, s. 263.

⁶⁹ Jedná se o v 19. století velice populární léčivo, sloužící při nachlazení či nevolnosti.

⁷⁰ Viktor Stepanovič. BRACEV, *Russkoje masonstvo XVIII-XX vv.*, Sankt-Peterburg 2000, s. 132; VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.*, s. 280.

⁷¹ Pro srovnání, celkový majetek obchodníka v provinčním městě tehdy činil zhruba 20 000 rublů, VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.*, s. 269, 271.

⁷² Dopis Nikolaje Ivanoviče Turgeněva Sergeji Ivanoviči Turgeněvovi z 30. 11. 1816, Nikolaj Ivanovič TURGENEV, *Pis'ma k bratu S. I. Turgeněvu*, Moskva 1936, s. 203.

⁷³ Cit. dle: VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.*, s. 270; Duglas SMIT, *Rabota nad dikim kamnem: Manskij orden i russkoe obščestvo v XVIII veke*, s. 23; Janet M. HARTLEY, *Philanthropy in the Reign of Catherine the Great: Aims and Realities*, in: Rogert Bartlett (ed.), *Russian in the Age of the Enlightenment. Essays for Isabel de Madariaga*, London 1990, s. 188-189.

Beckého.⁷⁴ Celkový podíl zednářského hnutí na filantropických aktivitách je natolik zřetelný, že ruská akademička Galina Nikolajevna Ul'janova dokonce operuje s tezí, že se zednáři mohli podílet na vzniku Carské filantropické společnosti v roce 1816.⁷⁵

O tom, jak vlivným hnutím zednářství bylo i poté, co bylo za Pavla I. znovuoobnoveno, svědčí i jeho velmi úzká provázanost s děkabristickými organizacemi. Za vlády Alexandra I. se charakter lóží oproti minulému století proměnil. Zednářství utlumilo svůj charitativní ráz a začalo se více identifikovat se vznikajícími děkabristickými organizacemi.⁷⁶ V roce 1815 se ruské zednářství začalo rovněž o něco více politicky angažovat a zároveň se rozdělilo na dva systémy.⁷⁷ První z nich byl švédský systém, existující již za Kateřiny II., založený na přísných pravidlech a hierarchii, a co je zde nejdůležitější, na neproniknutelné utajenosti a netransparentnosti. Druhý systém byl logicky odlišný, jednalo se o ioanovské zednářství,⁷⁸ v čele s lóží Astreia, jehož principy spočívaly ve volitelnosti, demokracii a otevřenosti, co se týče organizace. Proslulá zednářská hierarchie zde byla odsunuta do pozadí ve prospěch větší demokracie. A právě k tomuto systému se přihlásila většina děkabristů. Nikoliv nadarmo měl děkabristický Svaz spásy ve svém znaku včelí úl, tedy populární zednářský symbol.⁷⁹ Téměř všichni členové Svazu spásy byli současně členy zednářských lóží tohoto systému a principy fungování zednářských organizací posloužily k tvorbě ustavujících listin děkabristických spolků.⁸⁰ Děkabristé se však nechali inspirovat spíše zásadami fungování zednářských lóží a jejich vnějším rituálem, než jejich humanistickými a filantropickými cíli. Tyto formální kořeny děkabristů jsou přitom velmi podobné i v případě italských karbonářů, kteří, jak známo, rovněž vycházeli z italských zednářských lóží.⁸¹ Svobodné zednářství je tak svým charakterem ideovým předchůdcem některých děkabristických principů, stejně tak, jako se lóže staly výchozí základnou tajných děkabristických spolků.

⁷⁴ VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.*, s. 271-272.

⁷⁵ Galina Nikolajevna UL'JANOVA, *Blagotvoritel'nost' v Rossijskoj imperii. XIX-načalo XX veka*, Moskva 2005, s. 105.

⁷⁶ Marc RAEFF, *Understanding of Imperial Russia*, New York 1984, s. 135.

⁷⁷ PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii při Aleksandre I.*, s. 320.

⁷⁸ Nazváno podle Ioanna (Jana) Jeruzalémského, patrona této zednářské odnože a rovněž johanitů, rytířů Maltéžského řádu, VED'MIN, *Masonry v Rossii. 1730-1825 gg.*, s. 24-26.

⁷⁹ VED'MIN, *Masonry v Rossii. 1730-1825 gg.*, s. 156; SOKOLOVSKAJA, *Russkoje masonstvo i jeho značenie v istorii obščestvennogo dvoženija*, s. 163.

⁸⁰ Oksana Ivanovna KIJANSKAJA, *Pestel'*, Moskva 2005, s. 63-64; PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii při Aleksandre I.*, s. 343; o účasti děkabristů v zednářském hnutí viz Tatiana BAKOUNINE, *Répertoire Biographique des Francs-Maçons Russes (XVIIIe et XIXe siècles)*, Paris, 1967, s. XXX-XXXI.

⁸¹ Viz R. John RATH, *The Carbonari: Their Origins, Initiation Rites, and Aimes*, in: *The American Historical Review*, vol. 69, č. 2, 1964, s. 355-356.

2. 1. Nikolaj Ivanovič Novikov

V Ruském impériu studovaného období neexistuje vhodnější příklad zednáře a intelektuála angažujícího se ve veřejném prostoru, než jakým byl Nikolaj Novikov. Novikov pocházel z nebohaté rodiny s dědičným šlechtickým titulem. Získal soukromé vzdělání a částečně se mu dostalo též vzdělání na gymnáziu tehdy nově otevřené moskevské univerzity.⁸² Z této instituce byl posléze kvůli špatné docházce propuštěn, kvůli čemuž se na rozdíl od svých spolubratrů nemohl nikdy pyšnit oslňující erudicí. Otec jej přihlásil do Izmajlovského pluku, a právě v tomto vojenském útvaru se v červnu setkal s osobností, která pro něj celý jeho život byla určující. Přisahal totiž věrnost nové carevně Kateřině.⁸³ Novikov je v rámci zednářství nejznámější pro svou osvětovou, filantropickou, a hlavně vydavatelskou činnost. Během 70. a značné části 80. let 18. století se právě s Kateřinou II. stal signifikantní osobností ruského osvícenství a jednoznačně nejznámějším ruským zednářem, byť k zednářství paradoxně zpočátku pociťoval nedůvěru⁸⁴.

Vedle toho, že byl překladatelem v Kolegiu zahraničních věcí, věnoval se zejména publikační činnosti. Byl editorem čtyř týdeníků satirického charakteru: *Trubce (Truten')*, *Žvanila (Pustomelja)*, *Malíře (Živopisec)* a *Tašky (Košelek)*. Ve všech těchto periodikách není Novikov jen pasivním vydavatelem, nýbrž se již od počátku snaží stylizovat do role společenského arbitra a ochránce.⁸⁵ Z hlediska kontaktů ruských zednářů s panovnickým dvorem je nesmírně důležité zmínit vzájemnou komunikaci Novikova, jako oficiálně anonymního vydavatele *Trubce* a Kateřiny II. jako autorky časopisu *Všeljaké všelicos (Vsjakaja vsjačina)*. V rámci vývoje občanské společnosti je v případě této literární komunikace velice zajímavý její bezprecedentně uvolněný, až familiární tón, který si Novikov jako vydavatel *Trubce* dovoluje vůči autorovi *Všeljakého všelicos*, o němž celá vzdělaná ruská společnost věděla, že je jím sama carevna. Ve vydání *Trubce* tedy v průběhu rozsáhlé polemiky s panovnicí můžeme nalézt tak odvážné Novikovovy výroky, jako například: „*Je zřejmé, že paní Vsjakaja vsjačina je tak zkažená chválami, že nyní považuje za zločin, když jí někdo nevychválí.*“⁸⁶ Podobně se Novikov nebál střeťovat do Kateřinina neruského původu a s ním

⁸² André MONNIER, *Un Publiciste Frondeur sous Catherine II. Nicolas Novikov*, Paris 1981, s. 87-88.

⁸³ Alexandr V. NEFEROV, *Master slova i děla. Strannosti sudby knigoizdatelja Nikolaja Novikova*, Moskva 2010, s. 17-21.

⁸⁴ Tatiana Alexejevna BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nye kamenščiki*, Moskva 1991, s. 30.

⁸⁵ Viz G. Gareth JONES, *Novikov's Naturalized Spectator*, in: J. G. Garrard (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*, Oxford, 1973, s. 163.

⁸⁶ Pavel Naumovič BERKOV, (ed.), *Satiričeskije žurnaly N. I. Novikova*, Moskva, Sankt-Peterburg 1951, s. 68-69.

spojeného ovládní ruštiny: „*Celé její provinění spočívá ve skutečnosti, že je neschopna vyjádřit se v ruštině a nedokáže zcela porozumět ruskému textu.*“⁸⁷ Vysoce spontánní tón Novikovových příspěvků k carevně vypovídá o tom, že se přední ruský zednář té doby nezastavil v typické zednářské snaze o napravení slabin ve společnosti ani před tak nedotknutelnou osobností, jakou carevna byla. Komunikace *Trubce* a *Všelijakého všelicos* bývá někdy personalizována jako konflikt mezi Novikovem a Kateřinou, předcházející pozdějšími nakladatelovu uvěznění. Tato teze je však chybná, neboť v tomto ohledu se jednalo o kooperaci dvou vzájemně se respektujících osobností ve prospěch osvěty a propagace literatury, byť je Novikovův tón, jakým občas hovoří na stránkách *Trubce* s carevnou skutečně bezprecedentně moderní a přímočarý. Tato nebývale svobodomyšlná a uvolněná komunikace, při níž oba autoři, a Novikov především, překračovali veškeré tehdy myslitelné hranice společenské etikety v zájmu osvěty společnosti, v podstatě nemá ve své době obdobu v celé Evropě. S carevnou komunikoval po literární lince Novikov i v rámci periodika *Malíř*, které byl věnováno autorovi hry *Ó ty časy! (O, vremja!)*, tedy Kateřině. V časopisu se objevuje i tento text, věnovaný tzv. jaroslavlským komediím Kateřiny: „*V našem městě byly vytvořeny komedie, uvedené v carském divadle v Petrohradu, jsou ode všech přijímány s pochvalou a považovány za velice dobré komedie ruského divadla. A my na sebe můžeme být hrdí, že Jaroslav, první z ruských měst, obohatila ruské divadlo o tři komedie našich mravů. Tvrdí se, že se toto bude praktikovat i v dalších ruských městech ... dej Bože, aby se tyto užitečné zvyky rozšířily, a aby vědy a umění vzkvétaly ve všech ruských městech tak, jako v Petrohradě a Moskvě.*“⁸⁸ Na tomto článku je pozoruhodné, jak Novikov dokázal adaptabilně a efektivně využít i v podstatě falešného a pouze symbolického Kateřinina označení her, jen aby posílil vědomí kulturního vývoje a civilizačního procesu v impériu i mimo hlavní města.

Spolu s Michailem Matvějevičem Cheraskovem se Nikolaj Novikov stal minimálně v Moskvě, ne-li v celém impériu, literárně nejaktivnějším zednářem. Rozsáhlé literární a nakladatelské aktivity nebyly v Novikovově případě rozhodně samoúčelné, neboť se elegantně snoubily s jeho výraznými osvětovými, pedagogickými a filantropickými cíli. V druhé polovině 70. let Novikov vydával didakticky a duchovně laděný měsíčník *Ranní svit (Utrennij svet)*. Z výtěžku z tohoto periodika byly podporovány dvě důležité Novikovovy fundace, petrohradské internátní základní školy svaté Kateřiny a svatého Alexandra pro chudé děti či potomky raznočinců, fungující stabilně v letech 1777-1782. V těchto soukromých a na státu

⁸⁷ Tamtéž, s. 68.

⁸⁸ A. P. JEFREMOV (ed.), *Živopisec N. I. Novikova 1772-1773*, Sankt-Peterburg 1864, list č. 6, s. 34; srov. André MONNIER, *Un Publiciste Frondeur*, s. 129.

nezávislých institucích byly striktně zakázány tělesné tresty a zdejšími malými obyvatelům byl vštěpován smysl pro společenství a dobročinnost. V jednom z čísel periodika se tak například nacházela zpráva o tom, že děti z těchto škol se vzdaly samy od sebe části svého oběda, aby tak shromáždily sumu určenou pro chudé. Novikov v *Ranním svitu* rovněž pravidelně podával informace o počtu žáků těchto škol, o jejich činnosti a úspěších či o finančním stavu institucí, aby si získal pozornost potenciálních přispěvovatelů či sponzorů institucí. I díky Novikovovi je tak ruský pojem „prosvěščenije“ fúzí slov osvícenství a vzdělávání.⁸⁹

Zásadní byl Novikovův přesun z Petrohradu do Moskvy v roce 1779,⁹⁰ kde spolu s profesorem moskevské univerzity Ivanem Grigorijevičem Schwarzem založil lóži Harmonie, a především v roce 1782 tzv. Přátelskou učenou společnost. Cílem této instituce bylo rozvíjet v zemi nové vědecké disciplíny, vydávat publikace, finančně podporovat mladé lidi ve vzdělávání a připravovat je k překladatelské kariéře.⁹¹ Mládeži a dětem zvláště se Novikov věnoval intenzivně. Byl iniciátorem a vydavatelem prvního dětského časopisu v zemi, *Dětské čtení*.⁹² Díky spolupráci s Cheraskovem získal k pronájmu univerzitní tiskárnu, první sekulární instituci svého druhu. Ta se pod jeho vedením vyvinula z primitivního zařízení v nesmírně produktivní, moderní instituci, která se roku 1784 proměnila na síť několika tiskáren pod názvem Typografická společnost. V této době rovněž Novikov inicioval v rámci svého nakladatelství a univerzitního knihkupectví veřejnou knihovnu, první svého druhu v Moskvě, jež byla přístupna zdarma všem bez rozdílu a mezi Moskvany se stala velice populární.⁹³ Novikov vlivem svých publikačních možností šířil do ruské společnosti stimulující informace o evropských dobročinných institucích.⁹⁴ Je zajímavé, že díky podobným aktivitám Novikova a rosekruciánů se Moskva, město, které carevna z duše nesnášela a vysmívala se mu ve svých jaroslavlských komediích pro zaostalost, stala paradoxně civilizovanějším a progresivnějším

⁸⁹ Alexandr Leonidovič RYČKOV, *Utrennyj svet Nikolaja Novikova*, Moskva 2012, s. 259-260; Gary MARKER, Nikolai Ivanovich Novikov, in: Marcus C. Levitt (ed.), *Early modern Russian writers, late seventeenth and eighteenth centuries*, Detroit 1995, s. 253-254; BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki*, s. 30; W. Gareth JONES, *The „Morning Light“ Charity Schools, 1777-80*, in: *The Slavonic and East European Review*, roč. 56, č. 1 (leden), 1978, s. 48; M. TUMANOV, *Prosvetitel'naja dejatel'nost' Novikova v jeje vlijanii na pravitelstvo i obščestvo*, in: V. I. Pokrovskij, *Nikolaj Ivanovič Novikov: jeho žizn' i sočinenija. Sbornik istoriko-literaturnych statej*, Moskva, 2010, s. 75.

⁹⁰ Viz dopis Nikolaje Ivanoviče Novikova Jakovu Ivanoviči Bulgakovovi z 21. 4. 1779, *Pis'ma N. I. Novikova*, Sankt-Peterburg 1994, s. 14.

⁹¹ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 55; BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki*, s. 31.

⁹² NEFEROV, *Master slova i děla*, s. 11.

⁹³ Gary MARKER, *Publishing, Printing, and the Prigins of Intellectual Life in Russia, 1700-1800*, Princeton, 1985, 85; NEFEROV, *Master slova i děla*, s. 176; VED'MIN, *Masonry v Rossii. 1730-1825 gg.*, s. 24-26, s. 50; BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki*, s. 31.

⁹⁴ Joseph BRADLEY, *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society*, Lodnon 2009, s. 42.

místem než Petrohrad, jak to ostatně jízlivě potvrzuje i Alexandr Sergejevič Puškin o několik dekád později ve své stati reagující na Radiščevův opus, *Cesta z Moskvy do Petrohradu*: „Petrohradští literáti z velké části nejsou literáti, nýbrž podnikaví a mazaní literární překupníci. Učenost, láska k umění a talenty jsou nepopíratelně na straně Moskvy. Moskevská žurnalistika vítězí nad žurnalistikou petrohradskou. Moskevská kritika se se ctí odlišuje od té petrohradské...“⁹⁵

Byť ke konci 80. let začal Novikov budit čím dál tím více podezření ze strany vládních kruhů⁹⁶ a jeho publikační aktivity již nemohly být sponzorovány, ještě roku 1787 se výrazně angažoval během tehdejšího hladomoru a poskytoval pomoc a zásobování rolníkům ze svého panství v Avdotinu a další stovce okolních měst a vesnic v podmoskevské oblasti. Díky výrazné finanční pomoci bohatého sibiřského zednáře, obchodníka a Novikovova přítele Grigorije Maximoviče Pochodjašina bylo možné poskytnout hladovějícím rozsáhlou podporu až do roku 1792 a zakládat zásobní potravinová místa.⁹⁷

Novikovovo zatčení a odsouzení za obchodování s údajně nelegálními knihami v roce 1792 bylo mnohými badateli vnímáno jako vyvrcholení prvního vážného konfliktu mezi ruskou veřejností, jež v této chvíli začínala získávat svou identitu, a státem.⁹⁸ Velmi rozporuplný je též Novikovův vztah s carevnou. Během první poloviny 80. let se jednalo o poměrně produktivní kooperaci, ať už se jednalo o jejich vzájemný dialog na stránkách jejich periodik, či na poli vzdělávací reformy. Dá se říci, že většina Novikovových iniciativ byla pouze odpovědí na příklad carevny.⁹⁹ Jakési ideové partnerství a vzájemný respekt však začaly být postupně narušovány vzrůstající nedůvěrou vládních a církevních kruhů k některým publikacím z Novikovova nakladatelství a zahraničním kontaktům moskevských rosekruciánů obecně. Ke zhoršení samozřejmě došlo po vypuknutí revoluce v zemi galského kohouta, kdy se již carevna o zednáři bez obalu vyjadřovala jako o „fanatikovi“.¹⁰⁰ Byl to navíc pouze Novikov,

⁹⁵ Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Putešestvije iz Moskvy v Peterburg*, dostupné na: <http://rvb.ru/pushkin/01text/07criticism/02misc/1050.htm>, s. 384, 1. 7. 2018.

⁹⁶ Viz například dopis N. I. Novikova hraběti A. A. Bezborodkovi z 12. 3. 1786, ve kterém si Novikov stěžuje na to, že jeho tiskárna je zavřena z důvodu kontroly vydávaných knih, *Pis'ma N. I. Novikova*, s. 42.

⁹⁷ Pochodjašin, sám syn rolníka, věnoval přímo během hladomoru zhruba 50 tisíc rublů a celkově pak na podporu hladovějícím až 500 tisíc rublů, BRAČEV, *Russkoje masonstvo XVIII-XX vv.*, s. 132-134; NEFEROV, *Master slova i děla*, s. 177; BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki*, s. 31.

⁹⁸ Natalie BAYER, *The Société Antiabsurde: Catherine the Great and Freemasonry*, in: Andreas Önnersfors, Robert Collis (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, Sheffield 2009, s. 111.

⁹⁹ Novikovův *Trubec* je reakcí na Kateřinino *Všelijaké všelicos*, jeho Společnost pro vydávání knih je zase odpovědí na carevčin podnik Carská společnost pro překlad cizích knih atd.

¹⁰⁰ Nikolaj Platonovič BARSUKOV (ed.), *Dnevnik A. V. Chrapovickago, 1782-1793*, Sankt-Peterburg 1874, s. 173.

který byl jako jediný ze zednářů roku 1792 potrestán dlouholetým vězením.¹⁰¹ Dodnes není znám ani skutečný důvod Novikovova zadržení, neboť ten hovořící o herezi, byl vyvrácen jako irrelevantní ještě během vyšetřování. Moskevský patriarcha Platon totiž po věroučném přezkoušení Novikova prohlásil, že „*jej shledal takovým křesťanem, že si přál, aby takových jemu podobných věřících bylo mnohem více.*“¹⁰² O Novikovově křesťanském, humanistickém a ryze sociálním smýšlení svědčí i fakt, že během osudového roku 1812 s energií sobě vlastní ošetřoval raněné Francouze.¹⁰³

Mnozí ruští historikové první poloviny dvacátého století a sovětské éry logicky vnímali Novikovovo zatčení jako součást rozsáhlejšího postupu Kateřiny proti formující se nezávislé společnosti a zdůrazňovali tak Kateřinin despotický charakter.¹⁰⁴ Jak již však poznamenal americký badatel Douglas Smith, Novikovovo zadržení bylo uskutečněno z iniciativy moskevských vládních kruhů, a nikoliv na základě explicitního Kateřinina příkazu.¹⁰⁵ Carevna se o akci ve skutečnosti dozvěděla až posteriorně. Kromě toho, nikdo další ze zednářů stíhán nebyl a zednářství bylo oficiálně zakázáno až Alexandrem I. Nikolaj Michajlovič Karamzin o Novikovovi později napsal: „*Novikov, jako občan, si zasloužil všeobecné uznání; Novikov, jako teosofický snilek si přinejmenším nezasloužil vězení: byl obětí omluvitelného, ale nespravedlivého podezření.*“¹⁰⁶ Konečný důvod Novikovova zatčení a uvěznění lze tak nakonec přisuzovat nejspíše všeobecné paranoie ruských vládnoucích kruhů vůči iluminátům, jakobínskému vlivu a zahraničnímu vlivu ve spojitosti s probíhající Velkou francouzskou revolucí.

Nikolaje Novikova je nutné považovat za intelektuála nikoliv ve smyslu vědomostním, nýbrž z pohledu jeho ohromujících organizátorských schopností, společenské hyperaktivity a ryze patriotického, eklektického a sociálního smýšlení. Přestože nebyl nadaným literátem a postrádal řádné vzdělání, dnes je to on, jehož jméno je známější než většina ruských spisovatelů, jejichž díla pomáhal vydávat. Obrovský impuls dal Novikov nejen vznikající ruské

¹⁰¹ Podle carevna sekretáře Alexandra Vasiljeviče Chrapovického byli kníže Trubeckij a Ivan Petrovič Turgeněv po výsledku pouze odesláni na svá panství a činnost zbylých členů hnutí byla pouze kontrolována, viz BARSUKOV (ed.), *Dnevnik A. V. Chrapovickago*, s. 406-407; například Ivan Vasiljevič Lopuchin mohl dle svých slov zůstat bez větších obstrukcí v Moskvě, viz Ivan Vasiljevič LOPUCHIN, *Zapiski i z někotorych obstojatelstv žizni i služby dějstvitelnago tajnago sovětnika i senatora I. V. Lopuchina sostavlenyja im samim*, London 1860, s. 62.

¹⁰² Ivan Vasiljevič LOPUCHIN, *Zapiski i z někotorych obstojatelstv žizni i služby*, s. 24; srov. BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki*, s. 32-33.

¹⁰³ BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki*, s. 34.

¹⁰⁴ Viz např. Vjačeslav Michajlovič BOGOLJUBOV, *N. I. Novikov i jeho vremja*, Moskva 1916, s. 454; Alexandr Nikolajevič PYPIN, *Russkoje masonstvo. XVIII i pervaja četverť XIX v.*, Sankt-Peterburg 1916; Georgij Pantelejmovič MAKOGONENKO, *Nikolaj Novikov i russkoje prosveščeniye XVIII veka*, Moskva 1951.

¹⁰⁵ Viz SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 9.

¹⁰⁶ Cit. dle: BAKUNINA, *Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki*, s. 67.

žurnalistice, ale i vydávání didaktických a pedagogických publikací. Jen díky jeho aktivitě se podařilo vytvořit rozsáhlou síť předplatitelů jeho periodik či odběratelů jeho publikací nejen v hlavních městech, ale především v provinciích. Jeho obrovský přínos ruské publicistice konce osmnáctého století je nepochybně přínosem i pro počátky ruské občanské společnosti. Ačkoliv on sám nedisponoval přílišnými finančními prostředky, byl bezpochyby jedním z nejaktivnějších iniciátorů filantropických aktivit v impériu sledovaného období, jak o tom poněkud kriticky hovořil jeden z tehdejších zednářů: „*Neobvyklé rozšíření a užitečné využití Novikovovy tiskárny sloužilo k šíření vzdělání a náboženského citění v zednářském duchu... Zavedení lékárny a mnohých dalších podobných institucí vyžadovalo obrovské sumy, vlivem kterých bylo vyčerpáno jmění některých bohatých a štědrých bratrů. Mohl bych jmenovat některé bývalé milionáře, kteří se na tom všem účastnili svým kapitálem, a z nichž jsou nyní téměř žebráci.*“¹⁰⁷ Energický Novikov tedy dokázal přimět řadu svých vysoce postavených a movitých zednářských bratrů, aby přispívali na publikační, a především charitativní aktivity moskevských rosekruciánů. Tímto způsobem například kníže Petr Alexejevič Tatiščev věnoval nemalou část svého jmění na existenci zednářské Přátelské učené společnosti.¹⁰⁸ Zasluky nejznámějšího moskevského zednáře shrnuje ve svých pamětech rovněž Filip Filipovič Vigel: „*Osvícený člověk, Nikolaj Novikov, duchovní otec všech martinistů v Rusku, naverboval několik významných a bohatých lidí, s jejichž pomocí a na jejichž účet zavedl v Moskvě velmi kvalitní a rozsáhlou tiskárnu, draze platil autorům za právo publikovat jejich díla, levně ustupoval jejich knihkupcům, povzbuzoval všechny mladé talenty, posílal do zahraničí nejlepší absolventy univerzity; nikdy u nás soukromá osoba tak nepřispívala k rozšíření osvícenství.*“¹⁰⁹ O Novikovově vlivu na tehdejší společnost svědčí i skutečnost, že o moskevských zednářských lóžích a dalších společensky činných osobách tehdy oficiální vládní dokumenty hovořily jako o „Novikovově straně“.¹¹⁰

Dá se říci, že Nikolaj Novikov a jeho osud jsou v podstatě personalizací jedné z klasických příčin vzniku každé občanské společnosti – tedy, vzájemné dialektiky kontrolujícího státu a společnosti, která získává svou identitu, vymezuje se a snaží se o iniciativy nezávislé na vládě. Jeden německý pozorovatel v 60. letech devatenáctého století prohlásil, že „*politická opozice v Rusku na sebe vzala formu satiry*“.¹¹¹ Novikovovy svěží a lehká satirická periodika a jeho nekompromisní, odvážná a rovnocenná debata s carevnou jej rozhodně staví do role předchůdce

¹⁰⁷ Pis'mo neizvestnago lica o moskovskom'masonstve XVIII veka, Russkij Archiv 1874, t. 1, s. 1039.

¹⁰⁸ BAKUNINA, Znamenityje russkije masony. Vol'nyje kamenščiki, s. 31.

¹⁰⁹ VIGEL, Zapiski, s. 197.

¹¹⁰ GROSUL, Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov, s. 91.

¹¹¹ Cit. dle: BILLINGTON, The Icon and the Axe, s. 237.

této politické opozice a zároveň průkopníka satiry před vydáním děl Fonvizina, Gribojedova a Gogola.

Novikov nebyl takový idealista, aby věřil, že jeho iniciativa dokáže být atraktivní pro „masovou“ ruskou veřejnost. Pojem „veřejnost“, stejně tak jako veřejný prostor a veřejné mínění pro něj střízlivě i nutně byly limitovány.¹¹² Pod tento výraz zahrnoval gramotné, inteligentní, schopné a přemýšlivé muže i ženy, jejichž pronikavé sociální vědomí a citění je pobízelo k osvícenské vzdělávací, charitativní a filantropické činnosti. Na základě těchto argumentů proto není divu, že Novikov byl již ve dvacátém století označován za vůbec prvního skutečného intelektuála v impériu.

V měřítku carské říše se nakonec zednářské hnutí projevilo svou neobvykle rozvětvenou sítí lóží a počty členů. Jednalo se o snahu několika tisíců jedinců ve dvou hlavních městech a čtyřech desítkách provinčních sídel napříč celým impériem, a to včetně periferních oblastí, jakou byla například Sibiř.¹¹³ Novikov a jeho druzi se soustředili zejména na osvětu a vzdělání a zapojení vyšších vrstev, které si placené členství v lóžích¹¹⁴ mohly dovolit a majoritně byly alespoň gramotné. Venkov a prosté obyvatelstvo jej obývajících zůstaly s výjimkami konkrétní činností zednářů spíše nedotčeny. Je však třeba zdůraznit, že zednářství se v impériu úspěšně prosadilo a zapustilo pevné kořeny. Mělo podíl na formování se prvních trvalých spolků, klubů a učených společností, knihoven, tiskáren a škol. O tom, jak vlivným kulturním fenoménem ve vytvářejícím se veřejném prostoru a občanské společnosti zednáři byli, svědčí i skutečnost, že jim grafomanka, carevna Kateřina II. věnovala hned své tři rozsáhlé a známé hry. Tzv. protizednářská trilogie Kateřiny II., obsahující kusy *Podvodník (Obmanščik)*, *Podvedený (Obolščennyj)* a *Sibiřský šaman (Šaman Sibirskij)* nastiňuje zednáře jako podvodníky a povýšené, chvástající se hlupáky. Využité jsou kontroverzní rysy zednářství, tedy naprostá utajenost či možnost nabytí určitých vlastností. Panovnice ve svých dílech členy lóží jako majoritně výkvět ruské inteligence v podstatě přirovnává k šamanům východosibiřských národů Burjatů a Evenků. Postavy údajných zednářů v carevniných hrách, dovedených ve své kritice až k absurdnosti, se tak vyjadřují pomocí zvířecích zvuků, či komunikují s duchy. Carevna do dialogů zakomponovala rovněž zmínky o stupních zasvěcení a ve výsledku velmi

¹¹² W. Gareth JONES, *The „Morning Light“ Charity Schools, 1777-80*, in: *The Slavonic and East European Review*, roč. 56, č. 1 (leden), 1978, s. 48.

¹¹³ Zednářské lóže fungovaly například v Permi a východosibiřském Irkutsku, budoucím útočišti potrestaných děkabristů, kromě toho se nacházely logicky především v přístavních městech a sídlech na řekách a u hranic se západními státy, jako byl Simbirsk, Archangelsk, Riga či Revel, SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 22-23.

¹¹⁴ Členství bylo zpoplatněno sumou 15 rublů, je ale třeba poznamenat, že další finanční obnosy spojené s členstvím byly přímo úměrné materiální situaci každého ze zednářů, SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 35.

šikovně pracuje se symboly zednářství. V komedii *Podvedený* je tak například známý zednářský znak vůle, tedy kladivo, použit podvodníky k vypáčení truhly s penězi.¹¹⁵

Zednářství, spočívající v hledání pravého života a vědomostí se sklony k výraznému duchovnu a různým rituálům pevně zapustilo kořeny v zemi, jež byla svou mentalitou těmito idejím blíže než kterýkoliv jiný evropský národ. Stále ještě barbarská vyšší společnost se díky propagovaným morálním principům hnutí začala více kultivovat. Svobodné zednářství, jako nepochybně nejvýraznější i nejrozporuplnější dědictví ruského osvícenství v zemi nastolilo ryze patriotické a nacionální směřování. Od druhé poloviny osmnáctého století se hnutí stalo jednou z nejdůležitějších forem společenské angažovanosti v impériu. Jako prakticky první společenská platforma v historii země umožňovaly zednářské lóže navázat kontakt napříč sociálními vrstvami. Zednáři v lóžích získávali nejen nové společenské kontakty a intelektuální impulsy. Zednářské etické principy importované ze západoevropských zemí je navíc činily civilizovanějšími osobami, které si osvojily teze skutečně občanské zodpovědnosti nad společností. Hnutí se v impériu tedy uplatnilo jako jeden z nejdůležitějších organismů kulturního transferu. Jejich aktivity učinili ze zednářů překvapivě fungující alternativu vůči často nedostatečným či přímo absentujícím iniciativám ze strany státu a například v 80. letech byla osvícenská činnost státu a zednářů ve velmi produktivní kongruenci. Zednáři přenesli vědomí služby ve prospěch státu dalším lidem ve společnosti, jak podotkl Marc Raeff.¹¹⁶ Devatenácté století v Ruském impériu čerpá v mnohých svých progresivních tendencích právě z tohoto hnutí.

Existenci počátků občanské společnosti v Rusku na přelomu osmnáctého a devatenáctého století, byť jejich význam nelze přeceňovat, je však nutné při studiu ruského zednářství brát jednoznačně a plně v potaz. Nikoliv nadarmo napsal významný ruský filozof Nikolaj Alexandrovič Berdajev, že zednářství v Rusku bylo „*první formou sebeorganizace společnosti*.“¹¹⁷ Jednalo se skutečně o historicky první veřejnou organizaci v zemi, která nebyla podporována státem. Šlechta, jež byla v zednářských lóžích dominantní, byla zároveň jedinou společenskou vrstvou, která byla schopna podílet se na vytváření fenoménu občanské společnosti. Jeden z deklarovaných cílů zednářství bylo současně formovat své členy ve správné křesťany a čestné občany.¹¹⁸ Nabízí se zde samozřejmě logický argument, jak je možné

¹¹⁵ Viz Alexandr Nikolajevič PYPIN (ed.), *Sočinenija Imperatricy, I.*, s. 333.

¹¹⁶ Marc RAEFF, *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York, 1966, s. 163.

¹¹⁷ Nikolaj Alexandrovič BERD'AJEV, *Istoki i smysl ruskogo kommunizma*, Moskva 1990, s. 20.

¹¹⁸ FAGGIONATO, *Rozenkrejcerskij kružok Novikova: Predloženie novogo etičeskogo ideala i obraza žizni*, in: A. G. Petrov (ed.), *Novikov i russkoje masonstvo. Materialy konferencii 17-20 maja 1994 goda*, Kolomna, Moskva 1996, s. 39.

zednářské lóže s jejich uzavřeností považovat za složky občanské společnosti či veřejného prostranství. Teze o hermetičnosti zednářského hnutí je však do jisté míry mylná, neboť cílem zednářů nebyla aktivita pouze v lóžích a mezi spolubratry, ale i navenek, v okolní společnosti, která na hnutí neparticipovala. Navíc, především aktivity pragmaticky založených lóží anglického systému byly výrazně otevřené, dobře zpropagovány napříč veřejností a zároveň intenzivně propojeny s fungováním dalších složek formujícího se veřejného prostoru. Zednáři tak byli mnozí návštěvníci salonů a veřejných divadel, členové světských gentlemanských klubů i učených společností, odběratelé periodik i zákazníci nakladatelství. Vysoké stupně v řádové zednářské hierarchii zaujímal mimo jiné vedoucí osobnosti známých salonů, jakými byli například Ivan Ivanovič Šuvalov, Michail Matvějevič Cheraskov či kníže Michail Michajlovič Ščerbatov.¹¹⁹ Petr Ivanovič Melissino, velmistr jedné z petrohradských lóží byl současně zakladatelem tzv. Filadelfské společnosti, jeho bratr Ivan Ivanovič, rovněž zednář, byl zakladatelem Svobodného ruského shromáždění, což byla jedna z nejstarších učených společností v zemi.¹²⁰ Důležitou roli v ruském zednářství hráli význační členové Přátelské učené společnosti Ivan Schwarz a Petr Alexejevič Tatiščev.¹²¹ Ruská biblická společnost založená roku 1813 za účelem překladu Bible byla z počátku tvořena především svobodnými zednáři.¹²² Akademik Alexandr Ivanovič Fomin, jeden ze zakladatelů historické společnosti v Archangelsku, byl kromě členství ve Svobodné ekonomické společnosti navíc členem zednářské lóže. A konečně, exemplárním případem propojování jednotlivých složek veřejného prostranství a celkového vlivu zednářství na ruskou občanskou společnost je samotná existence Anglického klubu v Petrohradě, neboť jej v roce 1770 založil Brit Francis Gardner, člen petrohradské lóže Urania a v prvních dekádách jeho existence tvořili většinu jeho členů zednáři.¹²³ Ačkoliv se však zednáři považovali za plnohodnotné členy ruské osvětské společnosti a byli v ní aktivní různými formami společenské činnosti, v tomto období u nich – bohužel pro rozvoj ruské občanské společnosti – přece jen vítězila spíše komfortní touha po individuálním sebezdokonalování a členství v prestižním a hierarchizovaném prostředí lóže.

¹¹⁹ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 89.

¹²⁰ Tatiana ARTEMYEVA, *Utopian Spaces of Russian Masons in the Enlightenment*, in: Andreas Önnerrfors, Robert Collis (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, Sheffield 2009, s. 72.

¹²¹ SOKOLOVSKAJA, *Russkoje masonstvo i jeho značenie v istorii obščestvennogo dvoženija*, s. 150.

¹²² FAGGIONATO, *From a Society of Enlightened to the Enlightenment of Society: The Russian Bible Society and Rosicrucianism in the Age of Alexander I*, in: *The Slavonic and East European Review*, vol. 79, č. 3, 2001, s. 462.

¹²³ Gareth G. JONES, *Novikov's Naturalized Spectator*, in: J. G. Garrard (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*, Oxford, 1973, s. 162; SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 89-90; Anthony CROSS, *Anglo-Russian Masonic Contacts in the Reign of Catherine the Great*, in: Andreas Önnerrfors, Robert Collis (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, Sheffield 2009, s. 104.

Byť ve studovaném období nelze spíše inkoherentní filantropickou a didaktickou činnost zednářů hypertrofovat, je nepochybné, že sehráli významnou, v podstatě iniciační roli v historii ruského společenského hnutí a občanské společnosti, jak o tom svědčí i vzpomínka z konce osmnáctého století, kdy bylo hnutí v hibernační fázi: „*Můžete koneckonců o zednářství smýšlet jak chcete – říkal mi často jeden zcela ctihodný člověk, když na to přišla řeč – ale musím vás ujistit, že jeho současná neaktivita v Rusku je pro mladé muže skutečnou a velmi citelnou ztrátou – myslím tím zednářství v ryzím slova smyslu. Neexistuje jiný prostředek, který by mohl více působit na vnitřní rozvoj, a taková instituce, jakou je zednářství, může v podobném státě učinit zvláště mnoho; různé vzdělané vrstvy společnosti již teď nemají žádné centrum, kde by se mohly sjednotit a navzájem se odcizují. Že státu zednářstvo chybí, se pro vnímavého pozorovatele projevuje všude v těch oblastech, kde se sledují společensky prospěšné a filantropické cíle, a kde se k těmto cílům nedospívá kvůli nelaskavosti, chtivosti a necitlivosti těch, kterým bylo určeno tyto cíle realizovat.*“¹²⁴

Zednáři si byli velmi dobře vědomi síly a důležitosti veřejného mínění a prostranství. Dokázali uplatnit svůj tehdejší vliv na rozvoj škol, literatury, žurnalistiky i charity. Byli schopni velmi flexibilně reagovat na různé prospěšné iniciativy vlády, inspirovat se jimi a realizovat je nezávisle v soukromé sféře, jak je to patrné právě v případě Novikova, jehož fundace nejsou v důsledku ničím jiným než bryskní, produktivní a funkční odpovědí formující se občanské společnosti na podniky své panovnice. V důsledku měli zednáři obrovský vliv na rozvoj ruské kultury obecně. Svými křesťanskými principy o univerzálním bratrství a vzájemné úctě a toleranci umožnili rozšířit v zemi humanistické a v konečném důsledku i liberální a proto-demokratické ideje. Vlivem kritiky nejrozumnějších nepořádků a slabin ve vládě a společnosti sami sebe pasovali do role určitého opozičního uskupení, byť bohužel, ne vždy adekvátně agilního. Je až paradigmatické, že pojem „intelligence“ ve smyslu společenské skupiny, bylo poprvé v historii použito právě zednářem Schwarzem a je tedy, možná trochu překvapivě, ryze ruského původu.¹²⁵ Ve snaze o morální regeneraci se snažili uplatnit vliv na společnost podporou různých společností, nakladatelství, překladatelských a vzdělávacích institucí, škol, seminářů, chudobinců, nemocnicí a lékáren. V rámci všech v této práci zmiňovaných složek formující se občanské společnosti je třeba zednáře vyzdvihnout především za jejich dobročinné aktivity, které měly skutečně určitý, byť limitovaný dopad a význam. Jejich podíl na formování

¹²⁴ Cit. dle: PYPIN, *Russkoje masonstvo. XVIII i pervaja četvert' XIX v.*, s. 538-539.

¹²⁵ Viz BILLINGTON, *The Icon and the Axe*, s. 251; Richard Pipes tvrdí, že skutečné etymologické kořeny tohoto pojmu je nutné hledat v západní Evropě, konkrétně ve Francii a německých oblastech, viz RICHARD PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 307.

ruské inteligence jako skutečné sociální vrstvy je tak neocenitelný, neboť svým trváním na formování intelektuálně nadaných, morálních a společensky aktivních jedinců vychovávali první představitele inteligence a zároveň opoziční sílu vůči absolutistickému panovníkovi, církevním představitelům i tradiční aristokracii. Z tohoto pohledu pak zásah ruské vlády v roce 1792¹²⁶ není možné vnímat jinak, než jako logickou autokratickou snahu eliminovat první nezávislou iniciativu občanské společnosti a její vliv a zakročit proti rodícímu se veřejnému prostoru.

Přes výše uvedené argumenty však zednářství mělo k občanské společnosti značně rozporuplný a paradoxní vztah, neboť, ačkoliv bylo jejím důležitým elementem a svým fungováním pečovalo o její rozvoj, považovalo se zároveň za prestižnější a elitnější uskupení,¹²⁷ a tím se nad klasickou společnost povyšovalo. Tuto jistou dávku opovržení zednářů nad společností, která byla logicky opětována nedůvěrou druhé strany, tak lze považovat za výraznou slabinu hnutí ve vztahu k formující se občanské společnosti. Druhým rozporuplným faktem zednářství v souvislosti s občanskou společností bylo, že státní aparát tvořilo velké množství zednářů a v zednářských lóžích byl zase nezanedbatelný počet příslušníků carské administrativy. A tato rozhodně relevantní provázanost s vládnoucími vrstvami do jisté míry vzdalovala zednářské hnutí principům občanské společnosti, která je ze své podstaty nevládního charakteru.¹²⁸

V úzké spolupráci s děkabristickým hnutím se zednářství nakonec stalo rodištěm a zdrojem prvních konstitučních a republikánských idejí, a jako takové začalo pro vládnoucí garnituru představovat seriózní a akutní nebezpečí. Ačkoliv v impériu vzniklo nejprve jako instituce tajná, roku 1822 bylo zrušeno paradoxně právě pro svůj příliš zřetelný, veřejný charakter.¹²⁹ Ze zprvu uzavřené a tajné, „sektářské“ společnosti se zednářské lóže staly v průběhu času do jisté míry transparentními společenskými platformami propojující shromažďující se inteligenci napříč sociálním a oborovým spektrem a hlásající liberální sociální a politické teze. A právě tato skutečnost podle našeho názoru nejpregnantněji dokazuje, že svobodné zednářství

¹²⁶ V roce 1822 při zrušení lóží Alexandrem I. byly ve hře již poněkud odlišné faktory.

¹²⁷ Zednáři se v rámci společnosti někdy pyšně považovali za jakési apoštoly, „nositele osvěty“, viz Elise Kimerling WIRTSCHAFTER, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia. The Teachings of Metropolitan Platon*, Illinois 2013, s. 35.

¹²⁸ Pro doplnění je třeba poznamenat, že uvnitř lóží byly jakékoliv hovory politického charakteru přísně zakázány; lóže si zakládaly na své apolitičnosti, vzájemná propojenost jejich členů – zednářů ve státní sféře však samozřejmě byla nepopíratelná a nevyhnutelná.

¹²⁹ O zrušení zednářských lóží v roce 1822 více viz PYPIN, *Obščestvennoje dviženije v Rossii při Aleksandre I.*, s. 325; podle Alexandra Sergejeviče Puškina byly lóže údajně zavřeny kvůli působení lóže v Kišiněvě, dopis Alexandra Sergejeviče Puškina Vasiliji Andrejevičovi Žukovskému z ledna 1826, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 159.

navzdory veškeré své rozporuplnosti nemá v rozvoji ruské občanské společnosti pouze své řádné místo, nýbrž stojí přímo u jejích samotných základů.

3. Literární salony

Společenské salony byly důležitým komunikačním prostředkem pro občansky angažovanou inteligenci od konce osmnáctého století po celé století devatenácté. V právě námi studovaném období dochází k rozkvětu ruských salonů, které se později během zlatého věku ruské kultury staly dominantními centry společenského života. Pomůžeme-li si opět odkazem na opus magnum Lva Nikolajeviče Tolstého, je to právě obraz velkosvětského salonu Anny Pavlovny Schererové, který *Vojnu a mír* započíná.¹³⁰ A prozíravý pozorovatel ruského života Astolphe de Custine v roce 1839 prohlásil, že pokud nepadne slovo v ruském salonu „*pak stěží padne jinde*.“¹³¹ Úkolem této kapitoly je analyzovat situaci těchto složek společnosti, jejich sociální strukturu, činnost, spojitost s formováním občanské společnosti a veřejného prostoru ruskou inteligencí a význam pro civilizační a kulturní rozvoj země. Jmenovány budou nejdůležitější příklady literárních salonů a kroužků deklarovaného období v Petrohradě a Moskvě a jejich vedoucí osobnosti. Vzhledem k jedné z následujících kapitol práce, bude tato kapitola věnována salonům a kroužkům, v jejichž čele stáli muži.¹³² Zvláštní podkapitola je koncentrována, i s ohledem na poměrně velké množství pramenů, na zřejmě společensky nejvlivnější salon první poloviny devatenáctého století vůbec, tedy na salon, v jehož čele stál ředitel Akademie umění a Carské veřejné knihovny Alexej Nikolajevič Olenin. Pro upřesnění jen poznamenáváme, že v případě této kapitoly nebude zcela striktně zachovááno zvolené časové období do roku 1825, neboť některé zde uváděné salony existovaly i po tomto datu. Na rozdíl od kapitoly o zednářských lóžích, která se časově věnovala především poslední třetině osmnáctého století, bude tento oddíl zaměřen na první třetinu století následujícího, neboť se jedná o období největšího rozkvětu salonní kultury v zemi.

„*Představte si, čtenáři, nevelký, ale útulný salon, ve kterém se, okolo nevelkého stolu, osvětleného matným světlem lampy a zavaleného knihami, sešity a listy, sešlo několik společníků při rozhovoru. Ve všem se odrážející prostota, absence veškerých rysů přepychu a nároků na módu se okamžitě vybaví každému, dokonce i návštěvníkovi, neznajícího tento salon. Zde je každému veselo, lehko a svobodno...*“¹³³ Tato slova, popisující petrohradský salon lyceisty a Puškinova přítele Antona Antonoviče Delviga vystihují současně i zásadní rysy těchto institucí. Salon se totiž v námi sledovaném období stal v carské říši výraznou formou společenského a

¹³⁰ Viz Lev Nikolajevič TOLSTOJ, *Vojna a mír*, Praha 2010, s. 5-28.

¹³¹ Astolphe de CUSTINE, *Dopisy z Ruska. Rusko v roce 1839*, Praha 2015, s. 143-144.

¹³² Salonům, v jejichž čele stály ženy, bude věnována pozornost v kapitole Ženy ve veřejném prostoru.

¹³³ Viktor Pavlovič GAJEVSKIJ, *Del'vig*, in: *Sovremennik*, 1854, č. 1. oddíl 3, s. 35.

intelektuálního života, v níž se zdánlivě paradoxně prolínaly seriózní zájmy se zábavou, veřejná činnost se soukromým, domácím životem a společenská linie s tou osobní.

Tradice ruských salonů vychází z tzv. shromáždění, která ustanovil svým ukazem Petr I. roku 1718. Jednalo se o periodická setkávání v soukromých domech šlechty, jejichž hlavní náplní byl tanec, karetní hry a hostiny. Jednalo se o historicky první světské shromáždění, či zábavu podobného typu v zemi. Navíc byla tato uskupení novinkou i z důvodu relativizace sociální hierarchie a genderových limitů, tradičních z dob Moskevské Rusi. Ve druhé polovině osmnáctého století se pod silným vlivem francouzské salonní kultury tato shromáždění neboli tzv. „otevřené domy“ proměnila v klasické společenské salony, či jakési jejich varianty, tedy tzv. večery a kroužky, dělící se dále podle své činnosti či personálního obsazení na literární, politické, hudební a další.¹³⁴ Již ke konci 18. století existovalo v impériu kolem 15-20 salonů, mezi nimi například ten Ivana Ivanoviče Šuvalova, Lva Alexandroviče Naryškina či hraběte Alexandra Sergejeviče Stroganova.¹³⁵ Byla to opět carevna Kateřina II., která udala trend i v této sféře, a to svými tradičními Malými shromážděními v Ermitáži. Jednalo se o důvěrný a neformální kruh carevniných nejbližších přátel. Carevnina shromáždění však podobně jako ta Petrova ještě nelze nazývat salony v pravém slova smyslu.¹³⁶

Jedná-li se o pravé ruské salony přelomu osmnáctého a devatenáctého století, můžeme potvrdit, že výrazně čerpají z tradic západoevropské kultury, tedy především z pařížského „mezirevolučního“ salonu. Přesto si však ruský salon ponechává svou podstatnou kulturní i společenskou svébytnost a rozhodně není francouzskou kopií.¹³⁷ Salon v námi deklarovaném období, byť jeho význam byl a je značně mnohovrstevnatý, můžeme definovat jako společnost, která se v určitý den bez speciálního pozvání spontánně a periodicky shromažďuje za účelem debaty a výměny názorů. V salonu se koncentrovala především inteligence bez rozdílu v původu, nejednalo-li se tedy o ryze šlechtický salon. Hosté se v salonech shromažďovali na základě svých společensko-kulturních zájmů a pozic. Dělit salony lze dle sociálního statusu jeho návštěvníků,¹³⁸ dle tematického směřování (literární, filozofické, hudební, později popřípadě politické), dle umístění (salony v hlavních městech a provinční) a rovněž podle specifických rysů svého hostitele.¹³⁹ Ať už se však salony odlišovaly jakkoliv svým tematickým zaměřením i skladbou svého publika, jejich společným rysem byla organizace diskuze

¹³⁴ Mark Isidorovič ARONSON, Solomon Abramovič REJSER, *Literaturnyje kružki i salony*, Moskva 2001, s. 51.

¹³⁵ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 65-66.

¹³⁶ Vlada BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...*“ *Literaturnyj salon v kul'ture Peterburga*, Sankt-Peterburg 2013, s. 41-43.

¹³⁷ Jurij Michajlovič LOTMAN, *Kultura a eksploze*, Brno 2013, s. 102.

¹³⁸ Jak bude vysvětleno později, předkládaná práce příliš netenduje k tomuto způsobu dělení.

¹³⁹ BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...*“, s. 90-91.

soukromých osob, která se společně se stálostí salonů stávala diskuzí permanentní. Zásadní skutečností pak zůstává, že společenský styk v salonech principiálně a majoritně nepředpokládal rovnost sociálního statusu.

Dominantní pozici v námi sledovaném období zaujímal salony literární. Tato skutečnost v podstatě jen reflektuje, jak důležitou společenskou roli hrála literatura v impériu ještě před „zlatým věkem“ svého rozkvětu v druhé třetině devatenáctého století. O jejich rozkvětu psal básník Alexandr Jefimovič Izmajlov: *„V Petrohradě se od letošní zimy zavedly v některých domech literární společnosti. V daný den se tam nebo jinde schází pět, deset známých literátů a mladých lidí, kteří si přejí stát se slavnými, pijí čaj, hovoří o záležitostech týkajících se literatury, vědy a umění, sdělují si navzájem své poznatky, pozorování, odhalení, posuzují společně důležitá témata, scházejí se a rozcházejí, aby se zítra či pozítří sešli jinde a pokračovali v načatém. Prospěch takových společností je zjevný. Je žádoucí, aby se více a více vcházely ve zvyklost.“*¹⁴⁰ Salony v podstatě institucionalizovaly ruskou literární veřejnost.¹⁴¹ Jejich existence velmi úzce souvisela se vzkvétajícím ruským knižním obchodem, jak to dokazuje níže i příklad Alexeje Nikolajeviče Olenina, který byl ředitelem petrohradské Carské veřejné knihovny. Salony byla velmi často vůbec první místa, kde docházelo k prvnímu předčítání nových literárních děl a jejich zhodnocení. Autoři tak dostávali zpětnou vazbu od osob, které k tomu byly alespoň minimálně kvalifikované. Anton Antonovič Delvig psal oprávněně, že *„Práce na našem jazyku byla v mnohém podmíněna právě těmito literárními shromážděními.“*¹⁴²

Podobně jako rozkvět zednářských lóží můžeme datovat poslední třetinou osmnáctého století, rozšíření literárních salonů a kroužků je charakteristickým znakem přelomu století osmnáctého a devatenáctého. Literární salony se ovšem samozřejmě nezabývaly pouze literárními tématy, stejně tak jako mezi hosty těchto shromáždění byli i vědci, hudebníci či umělci. V každém případě, a v carské říši možná ještě více než v západoevropských zemích, byl zásadní akcent v rámci těchto platforem kladen na intelektuální rozvoj a kreativní činnost. Znamená to, že v salonu se nově namísto karetních her, tance a hostin dávala zřetelná přednost produktivním debatám a smysluplné činnosti vzdáleně připomínající práci v dnešních univerzitních seminářích. Intelektuální diskuze byla samým jádrem a podstatou existence salonu a její kvalita závisela majoritně na schopnostech hostitele jako jejího iniciátora. Za

¹⁴⁰ Blagonamernyj, 1821, č. 4-5, s. 9.

¹⁴¹ O salonech obecně více viz Jürgen HABERMAS, *Strukturální přeměna veřejnosti: zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*, Praha 2000, s. 90nn.

¹⁴² Anton Antonovič DELVIG, *Polveka ruského života. Vzpomínání A. A. Delviga. 1820-1870*, Moskva 1930, s. 72.

častého doprovodu hudby se zde probíraly různé literární novinky, četla a analyzovala se vlastní díla hostů, vedly se nejrozumnější polemiky a debaty, které mohly překračovat literární rámec do oblasti kulturně-historické, společenské či politické.¹⁴³ Slavný návštěvník impéria hrabě de Ségur napsal, že za vlády Kateřiny II. se v „*petrohradských salonech nikdy nehovořilo o politice, dokonce ani kvůli tomu, aby vychvalovali vládu*“.¹⁴⁴ Tato skutečnost již však rozhodně neplatí pro první třetinu devatenáctého století, kdy častými návštěvníky salonů byli i mnozí děkabristé a představitelé formující se liberální opozice. Je však pravda, že velký podíl na výsledném neúspěchu děkabristického podniku měla i skutečnost, že aktivit tehdejších salonů a literárních kroužků se děkabristická generace účastnila jen parciálně a těmto institucím nepřikládala přílišnou důležitost. Ségurova slova o apolitičnosti popírá i vzpomínka Vasilije Andrejeviče Žukovského: „*Je známo, jak svobodně tehdy všichni ve společnosti hovořili o vládě!*“¹⁴⁵ Politickým tématům, zvláště, pokud se začínalo u hovorů o společenské roli literatury, se v této době již tedy rozhodně nebylo možné vyhnout. Tématy živé diskuze v salonech se stávaly veškeré aktuality, jak v říši, tak za jejími hranicemi, ať už se jednalo o vlasteneckou válku roku 1812, francouzské revoluční vření a další. Vlada Vadimovna Bunturi dokonce zmiňuje společensko-politická témata jako první v řadě, jedná-li se o náplň salonních besed, byť současně dodává, že debaty ryze o ruské politice tak časté nebývaly.¹⁴⁶ Svobodná, tvůrčí a inspirativní diskuze byla jediným sjednocujícím prvkem všech salonů. Dalším zásadním rysem ruského salonu byla někdy až demonstrativní snaha hovořit v tomto prostředí pouze rusky, která korespondovala s patriotickým charakterem literárních salonů. Tím se také salon odlišoval od klasických světských společností a od svých výše jmenovaných předchozích forem z časů Petra I.

Úkolem hostitele bylo vytvořit co nejvíce komorní, privátní až domovskou atmosféru klidu a pohody. Seriózní intelektuální debaty proto byly čas od času prokládány neméně tvůrčí zábavou, tedy, především tzv. šarádami a akrostichy. V šarádě se hádané slovo rozdělilo na dvě či více kratších slov, jejichž význam museli hosté vyobrazit pomocí krátké divadelní scény. Akrostich je báseň, jejíž počáteční písmena tvoří slovo.¹⁴⁷ Ani v případě zábavy se tedy v salonech nejednalo o čirý odpočinek, neboť tyto aktivity vyžadovaly od hostů postřeh a literární talent, nehledě na to, že se stávaly novými literárními výtvoři celého kolektivu.

¹⁴³ BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...*“, s. 111.

¹⁴⁴ Cit. dle GROSUL, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov*, s. 90.

¹⁴⁵ RO IRLI RAN, Vasilij Andrejevič Žukovskij – zpráva o Nikolaji Ivanoviči Turgeněvovi, s. d., f. 265, op. 2, jedn. 2894.

¹⁴⁶ BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...*“, s. 137.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 113-114.

Nenucenost, komornost, klid a uvolněnost salonu, v němž se veřejné intenzivně snoubilo s rodinným, totiž logicky spontánně zintenzivňovala tvůrčí činnost jeho hostů.¹⁴⁸ Salony se proto často vyznačovaly neokázalostí a skromností, co se týče interiéru i oděvů přítomných, čímž se odlišovaly od klasických dvorských velkosvětských uskupení tohoto typu. Na rozdíl od podobně fungujících kroužků byly salony perspektivnější a dlouhodobější stabilní společenskou platformou, ovšem s mnohem svobodnější organizací. Neexistovala povinnost návštěvy, ani pozvánky do salonu a jeho personální složení se neustále obměňovalo. Na druhou stranu se salon scházel pravidelně, až periodicky, například u knížete Vladimíra Fjodoroviče Odojevského o sobotách a u Antona Antonoviče Delviga o středy a neděle.¹⁴⁹

Mezi příklady takových salonů sledovaného období tak můžeme jmenovat do jisté míry průkopnický literární salon zednáře a akademika Michaila Matvějeviče Cheraskova v Moskvě, literárně-hudební společnost Gavriily Romanoviče Deržavina na Fontance číslo 118, salon básníka a vychovatele careviče Alexandra Nikolajeviče Vasilije Andrejeviče Žukovského, salon lyceisty a vydavatele barona Antona Antonoviče Delviga, salon prozaika, novináře a literárního kritika, knížete Vladimíra Fjodoroviče Odojevského, či níže analyzovaný salon Alexeje Nikolajeviče Olenina. Počet literárních salonů a kroužků postupně až do poloviny devatenáctého století vzrůstal, takže zatímco v prvním desetiletí století existovalo zhruba 15 takových institucí, v letech 1810-1820 jich již bylo 26, a to nejen v hlavních městech, nýbrž i v provinciích. Provinční salony, nejčastěji se sídlily v gubernských městech, byly v podstatě centry osvěty pro celé újezdy, a kromě místní šlechty se jich účastnily i osoby ze středních vrstev.¹⁵⁰

Podobně jako u zednářských lóží v předcházející kapitole i v případě salonů se vyskytuje jistý obstrukční prvek, který nám umožňuje hovořit v souvislosti se salony nikoliv o plnohodnotné, nýbrž pouze o formující se, či fragmentární občanské společnosti. Jedním z důležitých rysů společenských salonů přelomu osmnáctého a devatenáctého století převzatého od západoevropských salonů, bylo totiž jejich jisté elitářství. Nemůžeme zde popřít, že salony disponovaly velkou svobodou, co se týče společenské komunikace, diskuzí o jakýchkoliv tématech i možností polemik, a že zde byla atmosféra plná respektu a vzájemné

¹⁴⁸ Je známo, že například Puškin předčítal svá díla pouze v malých společnostech těch nejbližších přátel, ve větší salonní společnosti si nepřipadal dobře a netěšilo jej prázdné pochlebování od lidí, kteří jej neznali důvěrně, BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosvěščennoj...*“, s. 101.

¹⁴⁹ K salonu knížete Odojevského více viz Neil CORNWELL, *The Life, times and milieu of V. F. Odojevsky: 1804-1869*, Ohio 1986; BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosvěščennoj...*“, s. 102-104.

¹⁵⁰ Významné provinční salony počátku devatenáctého století existovaly například v Tule, Nižním Novgorodu, Kazani či Charkově, Natal'ja Ivanovna JAKOVKINA, *Istorija russskoj kul'tury, pervaja polovina XIX veka. Lekcii*, Sankt-Peterburg 1998, s. 161-162; GROSUL, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov*, s. 183, 187.

tolerance. Problémem zůstávalo, že možností užívat této atmosféry disponovaly logicky spíše pouze osobnosti vzdělané aristokracie. Podobně, jako u zednářských lóží se zde tedy setkáváme s jistou, byť stále menší a menší, mírou exkluzivity, zaměřené na nejvyšší stupně společnosti, které se scházejí v důvěrném a privátním kroužku. Ani v námi sledovaném období se již však nejednalo o pravidlo, či monopol. Například kníže Vladimír Fjodorovič Odojevskij s velkým úspěchem hostil ve svém salonu kromě šlechtických literátů i spisovatele z dalších vrstev, tedy především formující se raznočinské inteligence. Jak dokládají i vzpomínky Vladimíra Alexandroviče Solloguba, tento odvážný krok byl ostatně velmi pozitivně reflektován i okolní ruskou společností: „*V této pokojné svatyni vědění, myšlení, přátelství a srdečnosti se o sobotách scházel veškerý výkvět petrohradského obyvatelstva. Státní úředníci, osvícenští diplomaté, archeologové, umělci, spisovatelé, novináři, cestovatelé, mladí lidé i světské vzdělané krasavice se zde bez údivu setkávali, a všem těmto představitelům tak různorodých mínění bylo dobře a příjemně, všichni se na sebe dívali vlídně a všichni zapomínali, že za hranicí tohoto domu ubíhá život úplně jinak. Viděl jsem zde, jak nositel řádu svatého Ondřeje besedoval s vědcem oblečeným v hrachově zeleném saku; viděl jsem tu vyčerpaného Puškina v době jeho krvavého dramatu – viděl jsem tu všechny, naše nezapomenutelné, bratrské básníky a myslitele. Potřebovali tehdy mít sjednocující bod v takovém místě, kde by nositel řádu svatého Ondřeje věděl, že se nesetká s pochlebováním, a kde by hrachově zelené sako cítilo, že jej neurazí přehlížením. Všichni chápali, že se hostitel, tehdy ještě mladý, nepřetvařuje, že je má rád, že je má rád skutečně, ve jménu lásky, přátelství, vzájemné úcty a společné služby vzdělání, a že je mu úplně jedno, že se někdo nejmenuje vznešeně, či, že nepřišel v určitém oděvu.*“¹⁵¹

3. 1. Salon Alexeje Nikolajeviče Olenina

V českém prostředí neexistuje o osobě Alexeje Nikolajeviče Olenina a jeho aktivitách v ruské společnosti ani jedna zmínka, což je poněkud překvapivé, neboť jeho salon v Petrohradě¹⁵² a venkovské sídlo v Prijutinu¹⁵³ byly po právu jedním z nejvýraznějších center

¹⁵¹ Vladimír Alexandrovič SOLLOGUB, *Vospominanije o knjazje V. F. Odojevskom*, in: *V pamjat' o knjazje V. F. Odojevskom*, Moskva 1869, s. 96-97.

¹⁵² Viz příloha č. 5.

¹⁵³ Viz příloha č. 4.

ruské kultury první třetiny devatenáctého století. Nikoliv nadarmo jej Michail Jurjevič Lotman ve svém slavném přednáškovém cyklu *Besedy o ruské kultuře* zmiňuje v oddílu o salonech jako první.¹⁵⁴ Cílem této části je tedy seznámit jak s vedoucí osobností tohoto salonu, tak rovněž s charakterem, obsazením a činností salonu samotného, a to především na základě četných dobových pramenů.

Alexej Nikolajevič Olenin¹⁵⁵ pocházel ze starého šlechtického rodu, jeho otec byl plukovník a matka pocházela z významného rodu Volkonských. Jako malý byl na kratší období svěřen na výchovu vzdělané ženské osobnosti kateřinského období, kněžně Jekatěrině Romanovně Daškovové.¹⁵⁶ Svou dlouhou kariéru započal za vlády Kateřiny II. v Pážecím sboru a poté drážďanské dělostřelecké škole. Studoval rovněž na univerzitě ve Štrasburku.¹⁵⁷ Se salonní kulturou získal mladý Olenin zkušenosti v salonu Ivana Ivanoviče Šuvala, který často navštěvoval.¹⁵⁸ Alexandr I. jmenoval Olenina roku 1811 ředitelem petrohradské Carské knihovny, kterou Olenin přeměnil na Carskou veřejnou knihovnu (dnes Národní ruskou knihovnu). Pro tuto instituci Olenin vypracoval řadu důležitých pravidel ohledně fungování a klasifikace a zisku knih.¹⁵⁹ Roku 1817 se stal prezidentem Akademie umění, kterou ve stavu absolutního úpadku reorganizoval a výrazně pozvedl.¹⁶⁰ Díky jeho aktivní účasti za panování Mikuláše I. je dnes možné obdivovat narvskou a moskevskou triumfální bránu, Alexandrovský sloup a oblouk Generálního štábu na Palácovém nádvoří, sochy Michaila Illarionoviče Kutuzova a Michaila Bogdanoviče Barclay de Tollyho u Kazaňské katedrály, sochařskou výzdobu fasády Izakievského chrámu¹⁶¹ a novou budovu Národní knihovny, na jejichž projektování se Olenin intenzivně podílel. Olenin sloužil impériu po 60 let na postu tajného rady jako státní sekretář, člen Státní rady a mnohých dalších vládních orgánů. V pouhých 22 letech byl jmenován členem Ruské akademie za svůj dlouhodobý zájem o ruskou historii a umění. V rámci historie se koncentroval především na studium etnických zvyků, obyčejů,

¹⁵⁴ Michail. Jurjevič LOTMAN, *Besedy o russkoj kulture. Televizionnyje lekcii*, in: Michail Jurjevič Lotman, *Vospitanije duši*, Sankt-Peterburg 2003, s. 452.

¹⁵⁵ Viz přílohy č. 2,3.

¹⁵⁶ Eduard Davidovič FROLOV, *U istokov russkogo neoklassicizma: A. N. Olenin i S. S. Uvarov*, in: *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istorija*, 2005, č. 4, s. 54.

¹⁵⁷ Irina Arkad'jevna MURAV'EVA, *Salony Puškinskoj pory. Očerki literaturnoj i svetskoj žizni Sankt-Peterburga*, Sankt-Peterburg 2008, s. 298.

¹⁵⁸ GROSUL, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov*, s. 90.

¹⁵⁹ Lev KLEJN, *Sanovnyj učenyj Aleksej Nikolajevič Olenin*, in: *Razvitije ličnosti*, 2009, č. 1, s. 126; MURAV'EVA, *Salony Puškinskoj pory*, s. 302; Ol'ga Dmitrievna GOLUBEVA, *A. N. Olenin*, Sankt-Peterburg 1997, s. 56-68.

¹⁶⁰ Více viz Olga Alexejevna KRIVDINA, *Prezident imperatorskoj akademii chudožestv A. N. Olenin i jeho vklad v razvitije otečestvennoj skulptury*, in: *Naučnyje trudy*, 2006, č. 4, s. 87-97; V. FAJBISOVIČ, *Aleksej Nikolajevič Olenin. Opyt naučnoj biografii*, Sankt-Peterburg 2006, s. 152-209.

¹⁶¹ Olenin je dodnes zřetelně vyobrazen jako jedna z postav reliéfu Setkání Izáka Dalmatského s císařem Theodosiem v horní části západní fasády chrámu.

oděvů a výzbroje starověkých a slovanských národů.¹⁶² Olenin je důležitý i svým přínosem ruským pomocným vědám historickým, neboť položil základy ruské paleografie, věnoval se rovněž studiu numizmatiky, archeologie a byl obecně předním ruským etnografem a odborníkem na antickou terminologii a realie.¹⁶³ Jednalo se o v důsledku o univerzálně vzdělaného polyhistora, polyglota a renesančního člověka.¹⁶⁴ Kromě toho byl výtvarně nadaný, talentovaný kreslíř a rytec.¹⁶⁵ Stal se prvním ilustrátorem literárních děl svého vzdáleného příbuzného Gavriily Romanoviče Deržavina a Ivana Ivanoviče Chemnicera a jeho mladí spolupracovníci, mezi něž mimo jiné patřil zřejmě i nevolník Jevgraf Lazarev, podobně zdobili díla Ivana Andrejeviče Krylova, Vasilije Andrejeviče Žukovského či Alexandra Sergejeviče Puškina.¹⁶⁶ U Olenina na první pohled zaujal už jeho vzhled: „*Je to malinký a velmi hbitý človíček ve vojenské uniformě se zeleným perem*“¹⁶⁷, „*byl neobvykle malého vzrůstu a vyzábělý*“.¹⁶⁸ Pro jiné byl „*člověk svou učeností, človíček svým vzrůstem*“.¹⁶⁹ Marie Fjodorovna Kamenskaja zmiňuje anekdoty, které se vázaly k Oleninově evidentně velmi malé postavě a popisuje, že když si vzal na sebe vojenskou uniformu se všemi doplňky, čepicí a dýkou byl „*směšný a spíše než prezidentovi [Akademie umění-pozn. aut.], byl podoben dětské hračce, louskáčkovi*“.¹⁷⁰ Oleninův nástupce v roli ředitele Carské veřejné knihovny hrabě Modest Andrejevič Korf na něj vzpomínal se zjevnou nevraživostí jako na „*liliputa vzrůstem i schopnostmi v úřadě*“, doplňující současně, že „*u jeho stolu ve Státní radě vždy stavěli taburet pro jeho nohy, bez něhož by se houpaly ve vzduchu*“.¹⁷¹ Puškin, sám host Oleninova salonu se pak o Oleninovi zmiňuje v podkladech k *Evženu Oněginovi* velmi nevybíravými a krutými slovy jako o „*hrbaté nule na nožkách*“.¹⁷² Možné fyzické nedostatky však u Olenina byly plně kompenzovány jeho duševní a intelektuální „výškou“: „*On sám byl malého vzrůstu: vždy*

¹⁶² O Oleninově angažovanosti v rámci ruského národního umění a estetiky více viz Richard WORTMAN, *Visual Texts, Ceremonial texts, Texts of Exploration: Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy*, Brighton 2013, s. 101-113.

¹⁶³ Více viz FROLOV, *U istokov ruskogo neoklassicizma: A. N. Olenin i S. S. Uvarov*, s. 55.

¹⁶⁴ O Oleninovi na carském dvoře vtipkovali, že je tak učený, že je členem všech učených společností s výjimkou toho, že není představeným Alexandro-Něvské lávry, viz Fjodor Grigorijevič SOLNCEV, *Moja žizn' i chudožestvenno-arheologičeskije trudy*, Russkaja starina, 1876, č. 1, s. 620; Anna Alexejevna Oleninová ve svých vzpomínkách psala, že její otec ovládal francouzštinu, němčinu, angličtinu, italštinu, španělštinu, řečtinu, latinu, hebrejštinu a arabský jazyk, RGALI, f. 1124, op. 2, jedn. 11.

¹⁶⁵ Viz např. velmi pěkné a věrné Oleninovy kresby ruských venkovských stavení a nástrojů, OR RNB, f. 542, jedn. 1, Poznámková knížka Alexeje Nikolajeviče Olenina z roku 1797.

¹⁶⁶ MURAV'eva, *Salony Puškinskoj pory*, s. 299.

¹⁶⁷ Stěpan Petrovič ŽICHAREV, *Zapiski sovremennika*, Moskva, Leningrad 1955, s. 407.

¹⁶⁸ Petr Andrejevič VJAZEMSKIJ, *Staraja zapisnaja knížka*, Moskva 2000, s. 7.

¹⁶⁹ Dmitrij Nikolajevič SVERBEJEV, *Moi zapiski*, Moskva 2014, s. 442.

¹⁷⁰ Vospominanija M. F. Kamenskoj, *Istoričeskij věstnik. Istoriko-literaturnyj žurnal'*, duben 1894, s. 336-337.

¹⁷¹ Modest Andrejevič KORF, *Iz zapisok*, Russkaja starina, 1899, sv. 100, č. 11, s. 269.

¹⁷² Toto hanlivé označení má reálný základ v akronymu, kterým se Olenin v dopisech někdy podepisoval a který spočíval v iniciále A vetknuté do iniciály O, jež tak vytváří zdání nuly na dvou nožkách, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Polnoje akademičeskoje sobranije*, svazek VI, Moskva 1940, s. 514;

*soustředěný, dobromyslný, skromný. Avšak, když bylo potřeba ukázat duševní energii, jeho vzhled se rozhořel: vyrůstal, vypadal jako orel a hromobijce.*¹⁷³

Díky své družné povaze byl Olenin blízkým přítelem i dalších ruských literátů a osobností, jako Vasilije Vasiljeviče Kapnista, Nikolaje Alexandroviče Lvova, Michaila Nikitiče Muravjeva, Ivana Matvějeviče Murav'jev-Apostola, jejichž domy rovněž často navštěvoval. Roku 1792 se oženil s Jelizavetou Markovnou Poltorackou a díky tomuto svazku získal dům, který se později stal sídlem jeho salonu. Jednalo se o kamenné trojpatrové stavení na pravém břehu kanálu Fontanka mezi Semjonovským a Obuchovským mostem.¹⁷⁴

Se smrtí Deržavina v roce 1816 skončil i salon vedený v jeho domě na Fontance, který Olenin navštěvoval.¹⁷⁵ Od této chvíle se stal Oleninův vlastní salon nejpopulárnějším centrem kultury v Petrohradě. Olenin si postupem času zjednal takovou pověst, že se o něm jako o výrazné osobnosti společenského života nezapomněl zmínit opravdu žádný z tehdejších pamětníků: *„Je nicméně potřeba poznamenat, že Alexej Nikolajevič neměl vůbec rád, když seděl u stolu bez dalších osob. byl mimořádně společenským a pohostinným člověkem.*¹⁷⁶ Takto hovořil o Oleninovi častý návštěvník jeho salonu, umělec a archeolog Fjodor Grigorijevič Solncev a tato citace v podstatě vystihuje i charakter celého Oleninova podniku. Dům Oleninových nebyl téměř nikdy prázdný. Mnozí současníci zdůrazňují kromě pohostinnosti i ryze patriotický ráz salonu. Byť sám hostitel nebyl spisovatelem, zajímal se velmi živě o vše, co se týkalo literatury, divadla a umění a jeho salon lze rozhodně považovat za literární. Olenin jako duchaplný a přívětivý společník dokázal kolem sebe koncentrovat většinu talentovaných osobností té doby.

Druhou „scénou“ Oleninova salonu se vedle domu na Fontance stalo venkovské sídlo za Petrohradem s výmluvným názvem Prijutino. V tomto případě se jedná doslova o nomen omen, ruské slovo „prijut“ totiž v překladu znamená azyl či útočiště. Prijutino, nacházející se několik kilometrů severozápadně od Petrohradu, na levém břehu řeky Lub'y, se skutečně stalo ryzím útočištěm a oázou pro mnohé ruské literáty, divadelníky, hudebníky, umělce, vědce a další osobnosti veřejného života: *„Neustále u něho bylo velmi mnoho hostů: umělci, literáti, plukovníci Semjovovského, Izmajlovského a Jezdeckého pluku, různé známé osobnosti; konečně, pokud ne všichni, pak alespoň několik významných cizinců, kteří navštívili Petrohrad rozhodně bývali u Alexeje Nikolajeviče. O množství hostů, navštěvujících Oleninovu rodinu, je*

¹⁷³ RO IRLI RAN, f. 265, op. 2, jedn. 1888, list 8.

¹⁷⁴ Současná petrohradská adresa této dodnes stojící budovy je Fontanka 101, Lev Valentinovič TIMOFEJEV, *Prijut, ljubov'ju muz sogretyj*, Sankt-Peterburg 2007, s. 7-8.

¹⁷⁵ MURAV'EVA, *Salony Puškinskoj pory*, s. 300.

¹⁷⁶ SOLNCEV, *Moja žizn' i chudožestvenno-archeologičeskije trudy*, s. 619.

možné soudit podle toho, že na venkovském panství Alexeje Nikolajeviče, Prijutinu za prachovými závody, se nacházelo 17 krav – a smetana nikdy nezbyvala.¹⁷⁷ Olenin a jeho společnost zde pobývali po celé léto a v tomto období se zde stále něco dělo, ať se již jednalo o velice populární amatérská improvizovaná divadelní představení, v nichž hráli samotní hosté salonu,¹⁷⁸ hudební večery, literární i jazykovědné besedy, předčítání nových děl či diskuze o vydávání ruských letopisů a antických památkách.¹⁷⁹ Existuje záznam jedné z prijutinských slavností z 5. září 1806, evidentně inspirovaný antickými slavnostmi. Během této slavnosti se realizovala řada tzv. „překvapení“, mezi nimi například uvedení hry s tradičním chórem, improvizovaný balet, loutkové představení, ples, provazochodci a triumfální pochody.¹⁸⁰ Jednalo se tedy jistě o logisticky náročné, opulentní akce. Oleninovo panství bylo svědkem prvního uvedení řady později známých dramatických kusů, pocházejících z pera hostů salonu: „...Prijutino sloužilo obvykle jako místo, kde se poprvé rozehrávala dramata, vytvořená významnými literáty.“¹⁸¹ Jak navíc potvrzuje Solncev, prázdné, neproduktivní zábavě zde nebyl věnován žádný prostor: „Jak v Prijutinu, tak v Petrohradě se téměř nikdy nepořádala hra v karty, možná v jakémsi výjimečném případě; za to se vždy, zejména s Alexejem Nikolajevičem, vedly živé rozhovory.“¹⁸² Podobně salon popisuje i chovanka Oleninových, Anna Petrovna Kern: „Velmi ráda jsem pobývala v domě Oleninových, protože se u nich nehrály karty, ani netancovali... ale zato hráli různé poutavé hry a především šarády, kterých se zúčastnily naše významné literární osobnosti – Ivan Andrejevič Krylov, Ivan Matvějevič Murav'ev-Apostol a další.“¹⁸³ Idylickou atmosféru Prijutina trochu odlehčuje a ironizuje, ostatně, jak bylo ostatně jeho zvykem, svérázný glosátor a vtipálek Petr Andrejevič Vjazemskij, který si současně tropí žerty i z tehdy zamilovaného Alexandra Puškina: „Jel jsem večer s [Adamem – pozn. aut.] Mickiewiczem k Oleninům do vesnice Prijutino, 17 verst vzdálené. Nalezli jsme tam Puškina s jeho zamilovanými grimasami. Vesnice je poměrně milá, zvláště vzhledem k Petrohradu... Ale zato komáři dělají z tohoto místa skutečné peklo. Nikde jsem jich neviděl podobné množství. Není možné ani na minutu přestat máchat rukama; chtě nechtě tančíš po komáří. Nemohl bych tu žádným způsobem prožít ani jeden den. Nazítrí bych se jistě zbláznil a vrazil hlavou do

¹⁷⁷ SOLNCEV, *Moja žizn' i chudožestvenno-arheologičeskije trudy*, s. 619; Prijutino nebylo pouze „dačou“, nýbrž plnohodnotným venkovským panstvím a Oleninova rodina zde chovala hospodářská zvířata na produkci mléčných výrobků, viz TIMOFEJEV, *Prijut, ljubovju muz sogretyj*, s. 10.

¹⁷⁸ O jednom takovém představení pořádaném v Prijutinu se Alexej Nikolajevič Olenin zmiňuje Nikolaji Ivanoviči Gnedičovi v dopise z 29.7. 1827, RO RGB, f. 211, k. 5, jedn.16.

¹⁷⁹ BUNTURI, „K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...“, s. 110.

¹⁸⁰ RO RSL, f. 542, jedn. 353.

¹⁸¹ Cit. dle: MURAV'EVA, *Salony Puškinskoj pory*, s. 308.

¹⁸² SOLNCEV, *Moja žizn' i chudožestvenno-arheologičeskije trudy*, s. 619.

¹⁸³ Anna Petrovna KERN, *Vospominanija. Dnevnyky. Perepiska*, Moskva 1974, s. 29.

zdi. Mickiewicz řekl, že je to krvavý den. Puškin, celý pobodaný a posetý komáry, zvolal: „je mi sladce!“¹⁸⁴

Na Fontance i v Prijutinu se tak v první třetině devatenáctého století koncentrovala veškerá intelektuální vrstva a výkvět ruské literatury a umění. Oborová a sociální diverzita hostů salonu reflektovala stejnou měrou diverzitu diskuzních témat. V Prijutinu tak vznikly nemnohé básně Ivana Andrejeviče Krylova a Konstantina Nikolajeviče Batjuškova, prominentních, až takřka „domácích“ hostů salonu.¹⁸⁵ Nelze rovněž zapomínat na důležitou skutečnost, a to, že bez Oleninovy kontinuální finanční podpory a ochrany bylo například Batjuškovovi¹⁸⁶ či Krylovovi poskytnuto zázemí k plodné tvorbě, které by bez svého laskavého mecenáše zcela jistě postrádali. O této Oleninově vlastnosti píše i kníže Sergej Semjonovič Uvarov: „Získal si přízeň Kiprenského a povzbuzoval jej; samozřejmě Jegorov, Šebujev a oba Brjulovové nezapomněli na neustálou péči od A. N. Olenina.... Celkově, Oleninův dům byl velmi účasten na propagaci Krylova, který byl Oleninem představen u dvora a doporučen do Carské veřejné knihovny. Nejlepší Krylovova díla byla vždy poprvé předčítána v kruhu přátel Olenina...“¹⁸⁷ S Oleninovou psychickou, finanční i vědeckou podporou Gnedič mnoho let pracoval nad svým překladem Homérovy *Illiady*.¹⁸⁸ O jeho mecenášství píše i Konstantin Jakovlevič Bulgakov svému bratrovi: „Bylo založena společnost pro podporu umělců. Je zde Kikin, Olenin, Uvarov a další. Shromáždili kapitál a zadávají práci umělcům, poté ji prodají a peníze vrátí zpět do společné pokladny za tím samým účelem. Užitečný podnik.“¹⁸⁹ Kníže Odojevskij ve svých vzpomínkách psal, jak Olenin jako jeden z mála ve městě zachoval rozumné a klidné uvažování, když Petrohrad roku 1831 postihla epidemie cholery: „...to on náležel k těm nemnohým, kteří si

¹⁸⁴ RGALI, dopis Petra Andrejeviče Vjazemského manželce Věře Fjodorovně Vjazemské, f. 195, op., 1, jedn., 3267; Puškin byl v roce 1828 zamilován do nejmladší Oleninovy dcery Anny Alexejevny, jíž věnoval řadu svých veršů, včetně těch z *Evžena Oněgina*, viz Mary STUART, *Aristocrat-librarian in service to the Tsar*, s. 123; MURAV'eva, *Salony Puškinskoj pory*, s. 318-325.

¹⁸⁵ Tak se o nich a o Gnedičovi vyjadřuje další návštěvník salonu Filip Filipovič VIGEL, *Zapiski*, Moskva 2000, s. 281; Krylov a Gnedič, kteří byli zároveň Oleninovi kolegové a podřízení z Carské veřejné knihovny, jsou často označováni za „dva sloupy oleninského domu“, MURAV'eva, *Salony Puškinskoj pory*, s. 303.

¹⁸⁶ Olenin v roce 1812 zařídil Batjuškovovi místo v Carské knihovně se stálým platem, viz dopis Konstantina Nikolajeviče Batjuškova A. N. Batjuškovové z 1. 5. 1812, Konstantin Nikolajevič BATJUŠKOV, *Sočiněnija. Tom vtoroj. Iz zapisnyh knižek. Pisma*, Moskva 1989, s. 211.

¹⁸⁷ Sergej Semjonovič UVAROV, *Literaturnyje vospominanija*, Sovremennik, 1851, t. 27, kniha 6, oddíl II, str. 40.

¹⁸⁸ Olenin dodával Gnedičovi podklady k starověkým řeckým reáliím pro věrný překlad *Illiady*, viz KLEJN, *Sanovnyj učenyj Aleksej Nikolajevič Olenin*, s. 132; Gnedič byl Alexandrem F. Vojejkovem přezdíván Nikolaj Homérov, viz RO RNB, f. 286, op. 2, jen. 95, dopisy Vasilije Andrejeviče Žukovského Nikolaji Ivanoviči Gnedičovi z let 1821-1826.

¹⁸⁹ Dopis Konstantina Jakovleviče Bulgakova Alexandrovi Jakovlevičovi Bulgakovovi z 21. 1. 1821, *Brat'ja Bulgakovy. Perepiska*. Tom II. Pis'ma 1821-1826 gg., Moskva, 2010, s. 17.

v čase nemoci uchovali přítomnost ducha a chladnokrevnost; byl velmi účasten a zaníceně pomáhal nemocným; od té doby jsem si jej zamiloval ještě více.“¹⁹⁰

To v Oleninově salonu byly poprvé údajně skvělým recitátorem Gnedičem¹⁹¹ předčítány hry Vladislava Alexandroviče Ozerova *Oidipus v Aténách*, a především vlastenecký kus *Dmitrij Donský*, k jejichž premiérám Olenin vytvářel historicky přesné kostýmy a jejichž zkoušky se odehrávaly v Prijutinu.¹⁹² Úspěch a pozdější sláva Ozerovova jako dramatika je úzce spjata právě s Oleninovým salonem.¹⁹³ Svá právě vzniklá díla předčítal v oleninské společnosti i publicista a filolog Nikolaj Ivanovič Greč.¹⁹⁴ Slepý ruský básník Ivan Ivanovič Kozlov v oleninském salonu roku 1825 přednesl svou právě napsanou poému *Černěc*.¹⁹⁵ Olenin byl první, kdo četl slavné dílo Konstantina Nikolajeviče Baťušкова *Vidění*, díky kterému se stal slavný.¹⁹⁶ Díky pracím umělců jako Vladimíra Lukiče Borovikovského, bratří Brjulových, Oresta Adamoviče Kiprenského a dalších je k dispozici velké množství uměleckých vyobrazení oleninské společnosti a slavný architekt Nikolaj Alexandrovič Lvov se zase podílel na výstavbě některých objektů na prijutinském panství.¹⁹⁷ „V určené dny týdne se u něj [Olenina-pozn. aut.] shromažďovali všichni, kteří v Petrohradě byli vysoce vzdělaní, a kteří se vyznačovali svým talentem, schopnostmi a znalostmi.. Podobné domy mohou být považovány za dobré školy pro mladé lidi, hledající osvětu. Tou dobou byla Oleninova slova považována v hlavním městě za nespornou autoritu.“¹⁹⁸ Kritický přístup k práci i genderovou rovnováhu v jeho salonu zdůrazňují i slova Olenina v dopise ke Gnedičovi o tom, že právě přivezené literární dílo, je „třeba přísně nahlížet“ celou oleninskou společností, a to včetně přítomných dam.¹⁹⁹ Podobně, když Vasilij Vasiljevič Kapnist vytvořil roku 1809 svou tragédii *Ginevra*, napsal Oleninovi, že je potřeba „shromáždit můj obvyklý Areopag, tedy jmenovitě, pány Olenina, Ozerova,

¹⁹⁰ Vasilij Osipovič KLJUČEVSKIJ, *Neopublikovanyje proizvedenija*, Moskva 1983, s. 132; o této epidemii píše Puškin ve svých dopisech, viz Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 217-231.

¹⁹¹ Gnedič byl v rámci prijutinské společnosti považován za skvělého recitátora a autora drobných her, ale současně za špatného herce, RO RSL, f. 542, jedn. 359.

¹⁹² Viz popis uvedení části *Oidipa v Athénách* v rámci prijutinských slavností včetně speciálně vytištěného programu, OR RNB, f. 542, jedn. 359.

¹⁹³ TIMOFEJEV, *Prijut, ljubov'ju muz sogretyj*, s. 21-22.

¹⁹⁴ Vzhledem k časovému údaji pramene je možné předpokládat, že se jedná o Grečovo přelomové dílo „*Přehled ruské literatury za rok 1814*“; díky této stati se Greč stal zakladatelem žánru ročních přehledů v ruské literární kritice, RO IRLI RAN, f. 93, op., 4, č. 48, list 5., Dopis Alexeje Nikolajeviče Olenina Michajlu Jevstrafovičovi Lobanovovi z 28. 12. 1814.

¹⁹⁵ Ivan Ivanovič KOZLOV, *Dnevnik*, Starina i Novizna, 1906, kniha 11, s. 46.

¹⁹⁶ Viz dopisy Konstantina Nikolajeviče Baťušкова Nikolaji Ivanoviči Gnedičovi a Alexeji Nikolajeviči Oleninovi z 23. 11. 1809, BATJUŠKOV, *Sočiněnija. Tom vtoroj. Iz zapisnyh knížek. Pisma*, s. 112-113; podobně byly v Oleninově salonu studována díla Gnediče, viz OR RGB, f. 211, k. 5, jedn. 12, dopis Alexeje Nikolajeviče Olenina Nikolaji Ivanoviči Gnedičovi z 15. 6. 1818.

¹⁹⁷ Catherine A. SCHULER, *Theatre and Identity in Imperial Russia*, Iowa 2009, s. 122; TIMOFEJEV, *Prijut, ljubov'ju muz sogretyj*, s. 9, 19; MURAV'EVA, *Salony Puškinskoj pory*, s. 300-301.

¹⁹⁸ *Zapiski grafa Fjodora Petroviča Tolstogo*, Moskva 2001, s. 156.

¹⁹⁹ OR RGB, f. 211, k. 5, spis 3, Dopis Alexeje Nikolajeviče Olenina Nikolaji Ivanoviči Gnedičovi z 15. 2. 1810.

Engela, Šachovského, Marina, Krylova, Jazykova a Gnediče s přáteli jak mužského, tak ženského pohlaví a pročíst mou tragédii s povinnou podlézavostí a proškrtat podle potřeby.“²⁰⁰

Na veskrze kulturní a živou atmosféru salonu vzpomíná i Oleninova dcera Anna Alexejevna: „*V mé fantazii se zobrazují jak historické skutečnosti, tak veselé a chytré žerty Krylova a dalších, jakákoliv anekdota, verše, Glinkova*²⁰¹ *hudba i rozhovory tatínka s Alexandrem Humboldtem, jehož první návštěva po představení caru Mikulášovi Pavlovičovi patřila právě mému otci.*“²⁰²

Vzhledem k tomu, že salon existoval nepřetržitě více než tři dekády a na rozdíl od ostatních se v něm hosté scházeli každý večer, střídalo a mísilo se v něm několik generací. Jednalo se zaprvé o původní členy salonu, Oleninovy vrstevníky Krylova, Karamzina či Gnediče, dále generaci členů kroužku Arzamas, k níž patřili například bratři Alexandr Ivanovič a Nikolaj Ivanovič Turgeněvovi, čerstvého absolventa Carskoselského lycea Alexandra Sergejeviče Puškina a bratry Bulgakovy²⁰³ a konečně, budoucí pronásledované a trestané děkabristy, z nichž Oleninův salon navštěvoval například Fjodor Nikolajevič Glinka, Alexandr Sergejevič Gribojedov či Sergej Ivanovič Murav'ev-Apostol. Jedná-li se o Oleninův postoj k děkabristům, nikdy se s nimi neztotožňoval politicky, ale je pravda, že zcela sdílel jejich umělecké tendence a estetické hodnoty.²⁰⁴ O problematickém vztahu rodiny Olenina k děkabristům píše Dmitrij Nikolajevič Sverbejev: „...byli zřetelně v nelehké situaci: z jedné strany bylo potřeba, aby jako lidé z vládních a dvorských kruhů s rozhořčením děkabristy odsoudili, na druhou stranu, dávné přátelství celé jejich rodiny s hlavními povstalci a jejich rodinami, stejně tak jako známé liberální smýšlení jejich dvou synů, jim bránily vyslovit svůj názor...“²⁰⁵ Oleninův přístup k povstalcům byl zřejmě skutečně rozporuplný, neboť, ačkoliv odmítal násilnou cestu, již měli děkabristé nastolit konstituci, současně byl po své matce bratrancem jednoho z předních vůdců povstání, knížete Sergeje Grigorjeviče Volkonského.²⁰⁶ Důvod spíše druhořadého postavení politických témat v Oleninově salonu vysvětluje Sergej Uvarov: „*Nehledě na hrozné události,*

²⁰⁰ OR RGB, f. 211, k. 8, spis 21, Dopis Vasilije V. Vasiljeviče Kapnista Alexeji Nikolajeviči Oleninovi z 15. 12. 1809.

²⁰¹ Zde se jedná samozřejmě o slavného skladatele Michaila Ivanoviče Glínku, Oleninův salon navštěvoval ještě jeden Glinka, děkabrista Fjodor Nikolajevič, vzdálený příbuzný Michaila Ivanoviče.

²⁰² RGALI, f. 1124, op. 2, jedn. 11, Vzpomínky Anny Alexejevny Oleninové.

²⁰³ Viz dopis Konstantina Jakovleviče Bulgakova Alexandrovi Jakovleviči Bulgakovovi z 25. 4. 1810, *Brat'ja Bulgakovy. Perepiska*, svazek 1, s. 187.

²⁰⁴ Mary STUART, *Aristocrat-librarian in service to the Tsar: Aleksei Nikolaevich Olenin and the Imperial public library*, New York 1986, s. 118, 122.

²⁰⁵ SVERBEJEV, *Moi zapiski*, s. 443.

²⁰⁶ Viz RO IRLI RAN, f. 57, op., 1, č. 224, dopis Alexeje Nikolajeviče Olenina knížeti Sergeji Nikolajeviči Volkonskému z 6.6. 1814.

kteřé se tehdy odehrávaly v Evropě,²⁰⁷ politika nepředstavovala hlavní téma rozhovoru – vždy ustupovala místo literatuře. Zde nelze poznamenat, že ne pouze u nás, ale i obecně po celé Evropě se projevovala silná tendence k rozvoji literatury a náklonnost k mírumilovné duševní činnosti zejména v ten čas, kdy otřesení všech zdrojů občanského pořádku a duch vojenských podniků destabilizovaly všechny státy, stojící na okraji zkázy.²⁰⁸ Jedná-li se o postoj k otázce nevolnictví, která patřila k častým děkabristickým tématům, musíme říci, že Alexej Olenin byl přes veškerou svou svobodomyšlnost po celý život konzervativcem, ovšem zcela racionálního ražení. Uvědomoval si, že nevolnictví bude třeba jednoho dne zrušit, ale veřejně se přihlašoval k tomu, že pro tento akt ještě nenastala vhodná doba. Zasazoval se však alespoň o osvobození těch potomků nevolníků, kteří studovali pod jeho vedením v rámci Akademie umění.²⁰⁹

Batjuškov, Gnedič i Krylov jako jedny z nejvýraznějších osobností té doby byli samozřejmě přijímáni a vítáni i v mnoha jiných salonech a kroužcích. Výjimečnost a význam Oleninova salonu však tkví ve skutečnosti, že Alexej Nikolajevič byl kromě jiného obdarován obdivuhodnou schopností vytvořit na Fontance a v Prijutinu bezprecedentní atmosféru srdečnosti, pohostinnosti a snášenlivosti. V tom se mu ani jeden z ruských salonů celého studovaného období až za hranice poloviny devatenáctého století nemohl nikdy vyrovnat: „V každodenním životě byl Alexej Nikolajevič jako hostitel prostý, pohostinný ke svým hostům a všem byla dána plná svoboda: každý se mohl zabývat tím, čemu se mu zachtělo, nikdo za to nebyl utlačován.“²¹⁰ Autor jednoho z nejznámějších memoárů námi sledovaného období a častý host tohoto salonu Filip Filipovič Vigel píše následující: „Byla ještě jedna společnost, ne tolik literární či učená, jako spíše přátelská. Tehdy sestávala z pěti nebo šesti osob a shromažďovala se pouze, aby poobědvala, pohovořila či strávila večer u svého mecenáše, Alexeje Nikolajeviče Olenina... Tato společnost patřila ke všem a zároveň žádné straně či uskupení, členové oleninské společnosti, účastní všeobecně dobré nálady, představovali jakýsi zvláštní svět, mající své názory a svá pravidla v jeho pohostinném domě, otevřeném pro všechny.“²¹¹ Je to právě obrovská míra svobody, přívětivosti, snášenlivosti, tolerance ke každému přichozímu i vůči každému tématu debaty, která Oleninův salon staví do role vzorové společenské platformy, blížíci se svými rysy a principy fungování na dosah pravé občanské společnosti: „Nikde, u žádných jiných hostitelů nebylo možné setkat se s takovou svobodou zábavy i slušnosti zároveň,

²⁰⁷ Vzhledem k tomu, že Oleninův salon fungoval tak dlouhé období, není příliš jasné, které události má Uvarov ve svých vzpomínkách z roku 1851 na mysli, ale je velmi pravděpodobné, že se jedná o napoleonské války.

²⁰⁸ UVAROV, *Literaturnyje vospominanija*, Sovremennik, 1851, t. 27, kniha 6, oddíl II, str. 41.

²⁰⁹ STITES, Richard, *Serfdom, Society, and the Arts in Imperial Russia. The Pleasure and the Power*, New Haven 2005, s. 290.

²¹⁰ *Vospominanija M. F. Kamenskoj*, s. 337.

²¹¹ VIGEL, *Zapiski*, s. 280-281.

v jedné rodině – tak milé harmonie, tak vzájemné něhy, natolik rozvinuté vlídnosti. Nejpozoruhodnější bylo mistrovské propojování všech příjemností evropského života s prostotou a zvyky ruské minulosti. Vychovatelky a učitelé, Francouzi, Angličanky i vzdálené příbuzné, slečny na návštěvě, několik podřízených, kteří zde zdomácněli, naplňovali ten dům jako Noemovu archu, tvořili v něm různorodou, ale zcela harmonickou společnost a dávali mu vzhled působivé patriarchálnosti.²¹² Označení Noemova archa je pro oleninský salon vskutku příhodné, neboť plně vystihuje jeho charakter různorodosti a současně harmonie a tolerance. Olenin byl nejenom co se týče literárního vkusu, velký eklektik. Byť on sám byl členem konzervativní Besedy milovníků ruského slova,²¹³ ve svém salonu vždy srdečně hostil i zástupce opozičního progresivního uskupení, zvaného Arzamas. Proto pouze v jeho domě bylo možné, aby se zde bez jakýchkoliv nenávistných pŮtek či vzájemného napětí setkávaly osobnosti s tak protichůdnými idejemi, jako byl Alexandr Semjonovič Šiškov, Nikolaj Michajlovič Karamzin či Alexandr Sergejevič Puškin.

Dům na Fontance i Prijutino byly prostory, kde neexistovaly žádné ceremoniály, typické pro dvorskou společnost, a co je ze všeho nejdůležitější, kde se smazávaly veškeré rozdíly v společenské hierarchii: „U Oleninových se večerelo u malinkých stolků, bez ceremonií a samo sebou, bez hodností. Vždyť jaké hodnosti mohly existovat tam, kde si osvětlený hostitel cenil a vážil pouze věd a umění?“²¹⁴ Podobně hovoří i Dmitrij Nikolajevič Sverbejev, když popisuje Oleninovo „chování bez ceremonií“²¹⁵ K této atmosféře zřetelně přispívala i skutečnost, že Oleninův salon byl ze své podstaty rodinný, neboť jej dlouho vedl se svou ženou Jelizavetou Markovnou jako hostitelkou a nedílnými členy salonu i Oleninovy děti, především dcery Varvara a Anna Alexejevna.²¹⁶ Nikoliv nadarmo psala Varvara Oleninová o Konstantinu Nikolajeviči Batjuškovi ne jako o členovi Oleninova salonu, nýbrž „Oleninské rodiny“.²¹⁷ Podobně o salonu hovořili pozdější významný ruský státník Sergej Semjonovič Uvarov: „naprostá svoboda chování, nenucená otevřenost, dobrosrdečné přijetí od hostitelů dávali tomuto kruhu cosi patriarchálního, rodinného, co nová generace nemůže chápat“²¹⁸ i spisovatel Vladimír Alexandrovič Sollogub: „I v jeho domě v hlavním městě, i na jeho venkovském sídle

²¹² VIGEL, *Zapiski*, s. 329.

²¹³ O tomto literárním kroužku viz např. Mark ARTŠULLER, *Beseda ljubitelej russkogo slova. U istokov russkogo slavjanofilstva*, Moskva 2007.

²¹⁴ KERN, *Vospominanija. Dnevniky. Perepiska*, s. 30.

²¹⁵ SVERBEJEV, *Moi zapiski*, Moskva 2014, s. 443.

²¹⁶ Obě Oleninovy dcery jsou autorkami editovaných i nevydaných vzpomínek na otcův salon v Petrohradě i Prijutinu.

²¹⁷ OR RGB, Poznámky Varvary Alexejevny Oleninové o Konstantinu Nikolajeviči Batjuškovi z 30. let 19. století, f. 211, k. 10, spis 27.

²¹⁸ Cit. dle: Nikolaj Leont'jevič BRODSKIJ (ed.), *Literaturnyje salony i kružki. Pervaja polovina XIX veka*, Moskva 2001, s. 57-58.

byli umělci i literáti přijímáni jako členové jeho rodiny.²¹⁹ Samotný Olenin si v dopise Nikolaji Ivanoviči Gnedičovi po děkabristickém povstání posteskl, jak „*nestálost lidských osudů rozesela přijutinskou společnost po tváři země*“²²⁰, na čemž je dobře patrné, jak byl jako hostitel zvyklý být neustále obklopen blízkými osobami. Nelze tedy souhlasit s ojedinělým výrokem Vasilije Andrejeviče Žukovského, který tvrdil, že „*jeho [Oleninův – pozn. aut.] dům je místo společnosti autorů, kterým on chce být diktátorem*“.²²¹ Žukovského názor je nutné chápat jako poněkud tendenční a velmi subjektivní, neboť jako častý návštěvník Oleninova salonu byl současně členem progresivní literární společnosti Arzamas, a proto stejně jako například další člen Arzamasu Nikolaj Ivanovič Turgeněv hovořil o konzervativním členovi Besedy milovníků ruského slova Oleninovi z jistou záští. Naopak, byly to právě nenucenost, intimita, vzájemná rovnost a ryze rodinná atmosféra, které způsobovaly, že se v Oleninově salonu vedly dispute s dosud nevídanou svobodou a tolerancí, aniž by však zároveň byly překračovány jakékoliv společenské meze. Oleninský salon tak fungoval jako jakési neutrální území pro nejrůznější literární směry či uskupení, přičemž sám Olenin působil v salonu jako pouhý mediátor mezi diskutujícími, nikoliv jako zadavatel, či „diktátor“ témat hovorů.

Oleninův salon je sám o sobě důkazem narušujícím zakořeněnou tezi o sociálním elitářství ruských literárních salonů, neboť, pokud tato společnost byla elitní, jednalo se pouze o elitářství kulturní. Skutečně bezprecedentní množství dochovaných pramenů, svědectví a vzpomínek současníků na oleninský salon, z nichž zde byla citováno pouze zanedbatelné minimum, svědčí o tom, jak impozantní vliv měla tato společenská instituce na kulturní a intelektuální život carské říše v prvních třech dekadách devatenáctého století. Alexej Nikolajevič Olenin si přitom nezálskával přízeň hostů svého salonu primárně prostřednictvím svých četných hodností, jak by se mohlo na první pohled zdát. Jak to byli nuceni uznat i ti, kteří se k němu jinak stavěli velmi kriticky: „*v rámci své besedy se nijak nepodobal významnému velmoži, ani státnímu hodnostáři*.“²²² To, co dělalo jeho salon skutečně vlivným centrem, byla totiž svobodomyslnost, tolerance, univerzální erudovanost, eklektičnost a láska k vědám a umění jeho hostitele. Tuto charakteristiku oleninského salonu se specifickým důrazem na svobodu slova a jednání potvrzují bez výjimky všechny dochované vzpomínky na tuto společnost, dokonce i ty, které

²¹⁹ Vladimír Alexandrovič SOLLOGUB, *Vospominanija*, Moskva 1998, s. 297.

²²⁰ RO RGB, Dopis Alexeje Nikolajeviče Olenina Nikolaji Ivanoviči Gnedičovi z 29. 7. 1827, f. 211, k. 5, jedn. 16.

²²¹ Dopis Vasilije Andrejeviče Žukovského Avdotě Petrovně Jelaginové z 11. 6. 1815, E. M. ŽILJAKOVA (ed.), *Perepiska V. A. Žukovskogo i A. P. Jelaginoj 1813-1852*, Moskva 2009, s. 91.

²²² SVERBEJEV, *Moi zapiski*, s. 443.

jsou jinak vůči Oleninovi kritické. Petr Andrejevič Vjazemskij tvrdil, že schopnost vést salon je opravdové umění.²²³ Zvláště v případě salonu Alexeje Olenina je mu potřeba dát za pravdu.

Proslulý ruský historik Jurij Michajlovič Lotman prohlásil, že „*tam kde není malých kolektivů, není ani velké kultury*“.²²⁴ Tento citát plně dokazuje důležitost i význam společenských salonů pro rozvoj ruské kultury, veřejného prostoru a občanské společnosti. Stejně tak, jsou samotné salony evidentním důkazem toho, jak se ruská intelektuální vrstva dokázala postavit k sociokulturní sebeidentifikaci a zřetelně deklarovat a vymezit svou roli a působnost v ruské společnosti.

Dovolíme si zde mírně polemizovat s názorem Vladislava Jakimoviče Grosula, který tvrdí, že salony, stejně jako další formy společenské organizovanosti byly charakterizovány jen jednou sociální vrstvou, zde tedy aristokracií.²²⁵ Je sice pravda, že šlechtická inteligence tvořila v salonech relativní většinu a že to byla ona, kdo vznik těchto společností iniciovala. Je rovněž třeba mít na paměti slova Jurije Lotmana, že to byla právě šlechtická inteligence, díky níž mohlo později vzniknout dílo Gogola, Tolstého či Gercena.²²⁶ V námi sledovaném období by však bylo chybou označit literární salony za instituce čistě šlechtického charakteru. Stálým hostem domu Alexeje Olenina, který jeho salon ovlivnil více než kdokoli jiný, byl Ivan Andrejevič Krylov, syn chudého důstojníka. Další z hostů salonu, světově známý portrétista Orest Adamovič Kiprenskij byl nemanželským potomkem statkáře, stejně tak jako umělci, bratři Brjulovovi pocházeli z francouzské protestantské rodiny umělců. Fjodor Ivanovič Engel a sběratel Pavel Petrovič Svin'in pocházeli z vojenských rodin. Knihovník a cenzor Alexandr Ivanovič Krasovskij byl synem duchovního.²²⁷ A konečně, Fjodor Grigorijevič Solncev, další člen oleninské společnosti, byl dokonce synem později osvobozeného nevolníka z jaroslavlské gubernie, který se jen díky Oleninově mecenášství vypracoval na pozici vynikajícího ruského kreslíře a Oleninova nejbližšího spolupracovníka v oblasti archeologie.²²⁸ Těchto příkladů z řad raznočinské inteligence bychom navíc našli mnohem více, a to nejen v případě oleninského salonu. Minimálně částečný podíl středních vrstev na činnosti těchto společenských platform

²²³ Vladimir Bronislavovič MURAV'EV (ed.), *V carstve muz: Moskovskij literaturnyj salon Zinaidy Volkonskoj. 1824-1829 gg.*, Moskva, s. 7.

²²⁴ Cit. dle: BUNTURI, „*K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...*“, s. 8.

²²⁵ GROSUL, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov*, s. 89.

²²⁶ Michail Jurjevič LOTMAN, *Besedy o russkoj kul'ture: Byt i tradicii russkogo dvorjanstva (XVIII-načalo XIX veka)*, Sankt-Peterburg 1994, s. 15.

²²⁷ Tyto osoby jako členy oleninského salonu dokládá Anna Oleninová, RGALI, f. 1124, op. 2, jedn. 11, Deník Anny Alexejevny Oleninové, zápis z 9. 9. 1829.

²²⁸ Richard WORTMAN, *Visual Texts, Ceremonial texts, Texts of Exploration*, s. 101-102; STITES, *Serfdom, Society, and the Arts in Imperial Russia*, s. 293; FROLOV, *U istokov russkogo neoklassicizma: A. N. Olenin i S. S. Uvarov*, s. 55.

je tedy zřetelný a nelze jej opomíjet. Charakterizace salonů prostřednictvím určité sociální vrstvy je tedy v námi sledovaném období již spíše simplifikující a krátkozraká. Můžeme říci, že salony vznikly z iniciativy šlechtické inteligence, jejich charakter i sestava však rozhodně nebyly určeny pouze touto sociální vrstvou.

V salonech s jejich různorodostí témat i personálního obsazení mohl každý z ruské společnosti nalézt své intelektuální uplatnění a smysluplnou společenskou úlohu. Právě zde se především v první třetině devatenáctého století tvořila a propagovala značná část ruské literatury a kultury obecně. Salony měly napříč intelektuální společností mimořádně sjednocující schopnost právě díky zaobírání se ruskou literaturou a jazykem jako jedním z primárních společenských témat té doby. Současně s touto funkcí zároveň intenzivně cizelovaly a tříbily kulturní vkus, hodnoty, společenské mravy, a tím i občanské vědomí a identitu svých hostů. V tomto smyslu je paradigmatická vzpomínka hraběte Solloguba: „*V mém životě hrály roli tři salony: salon Oleninových, salon Karamzinových a salon Vielgorských. V prvním jsem si začal umění vážit, v druhém jsem jej začal milovat a ve třetím jsem jej začal chápat.*“²²⁹ V bezpočetných besedách a diskuzích měla ruská společnost možnost formovat své ideje o specifikách ruského společenského a sociálního vývoje, o potenciálních reformách i o volbě toho, kudy se carská říše bude nadále ubírat. Podle ruského historika Konstantina Dimitrijeviče Kavelina se „*v literárních kroužkách a salonech tehdy zrodilo, formovalo, dozrávalo a rozvíjelo ruské myšlení.*“²³⁰ Svůj seriózní názor na salony vyslovil i jinak neustále vtipkující Petr Andrejevič Vjazemskij: „*...takové domy byly praktickou i doplňkovou školou pro mládež. V této atmosféře bylo mnoho života a síly ke vzdělávání, stejně jako k literatuře. Těžko věřím v literaturu, jež se zrodí a koncentruje se jen v sobě samé – mimo každodenní život. Hovoříme-li o takzvaných salonech, nezřídka bývají aktivní a plodnou půdou a základem.*“²³¹ Vzdělávací a osvětová funkce literárních salonů je nezpochybnitelná, nehledě na skutečnost, že by bez jejich existence známý „zlatý věk“ ruské literatury dnes zřejmě vůbec nebyl nazýván „zlatým“. V době, kdy ruský tisk a publicistika obecně ještě nebyly tak rozvinuté a neměly takový dopad, to byly právě salony, které byly ve společnosti šířiteli informací a idejí a které tak kompenzovaly jejich roli. Mít vliv v některém ze salonů znamenalo současně mít vliv na ruské veřejné dění. Právě skutečnost, že se děkabristé plně a organizovaně nezapojili do činnosti

²²⁹ SOLLOGUB, *Vospominanija*, Moskva 1998, s. 224.

²³⁰ Cit. dle: Konstantin Dmitrijevič KAVELIN, *Avdot'ja Petrovna Jelagina*, in: *Russkoje občestvo 30 godov XIX veka. Ljudi i idej (Memuary sovremennikov)*, Moskva 1989, s. 135.

²³¹ Petr Andrejevič VJAZEMSKIJ, *Stichotvorenija, Vospominanija, Zapisnye knižki*, Moskva 1988, s. 183.

těchto společenských platforem a že společenský význam salonů trochu nihilisticky přehlíželi, do jisté míry ovlivnila výsledek událostí 14. prosince 1825.

Je přirozeným paradoxem literárních salonů, že se v nich jako v institucích prvotně soukromého charakteru začíná etablovat publikum neboli veřejnost. Přesto je podobně jako v případě zednářských lóží jistou obstrukcí vůči formování občanské společnosti občasně aristokratické elitářství či exkluzivita ruských salonů, což se však rozhodně netýká například námi analyzovaného salonu Alexeje Olenina. Literární salony se v období, kdy byla „*literatura výrazem současné společnosti*“²³² staly skutečně vlivnými jednotkami veřejného prostoru. Ruská inteligence se v nich naučila vést produktivní polemiky a intelektuální debaty a vytvářet konstruktivní kritiku i analýzu. Na literárním poli si tedy v podstatě „nacvičovala“ to, co se jí o několik dekád později bude hodit v oblasti společensko-politické. Ve studovaném období se ruské salony vyvinuly v hlavní centra kulturní a intelektuální emancipace a informační střediska, kde se tvořil systém komunikace a její normy. Hlavní funkce salonu tedy byly literární a komunikační. Právě zde se mohla setkávat aristokratická společnost s měšťanskými intelektuály raznočinského původu ke vzájemným rozhovorům, které se postupem času transformovaly z pouhé literární kritiky do fáze kritiky společenské či veřejné. Ruské literární salony tak v námi studovaném období tvoří produktivní spojnici a přechodovou instituci mezi kulturou pozvolna upadající dvorské veřejnosti a kulturou rodící se veřejnosti občanské. Přesně ta zdánlivě nedůležitá a nevinná společnost, jež v námi studovaném období v literárních salonech naslouchá předčítaným dílům, vyjadřuje se k nim a beseduje o nich, se totiž za několik desetiletí promění ve společnost podobně mentálně nezávislou, angažovanou, konstruktivně kritizující a činorodou, jen již na poli politických a sociálních poměrů své vlastní země. Uchýlíme-li se k možná trochu anachronickým literárním metaforám, pasivního a zábavě oddaného Pierre Bezuchova, který v první kapitole *Vojny a míru* vstupuje do salonu Anny Pavlovny, nahradí racionální agitátor a kritik společenských nešvarů, Gribojedovův hrdina a alter-ego Alexandr Čackij.

²³² VJAZEMSKIJ, *Staraja zapisnaja knižka*, s. 14.

4. Kluby

Následující kapitola bude věnována analýze další významné a tentokrát organizované společenské platformy námi sledovaného období. Kluby sehrály důležitou roli v transformaci ruské společnosti směrem k společnosti občanské, zejména, co se týče rozvoje veřejného mínění realizovaného v ústní formě. Podobně jako u předchozích institucí je i charakteristika klubů i jejich vnímání rozporuplné. Pro jedny byly pouhými „chrámy prázdnoty“, pro druhé „předobrazem budoucích parlamentů“.²³³ Na tomto místě bude sledován vývoj, typologie, funkce a význam těchto zajímavých organizací. Pozornost bude zaměřena především na nejvlivnější instituci sledovaného období, tedy Anglický klub v Moskvě.

Tak jako u zednářství a společenských salonů je nutné klást počátky klubové kultury v impériu do souvislostí s vládou Petra I., respektive se zahraničními vlivy, které jsou s jeho panováním spojeny. Zatímco u zednářství se jednalo nejčastěji o vliv Švédska, či německy hovořících oblastí a u literárních salonů zase o zřetelný vliv Paříže na carskou říši, kluby jsou od svých počátků spojeny s kulturními tradicemi Velké Británie. Dlouho předtím, než světlo světa spatřil známý Dickensův román *Kronika Pickwickova klubu*, se již tyto instituce těšily velké popularitě. Oblíbenost klubů v Albionu dorostla především v osmnáctém a devatenáctém století takových rozměrů, že existovala anekdota o tom, co by jako první udělali dva Britové na pustém ostrově: založili by klub.²³⁴

Jednalo se o menší shromáždění charakterizované jednou společenskou vrstvou, která se dobrovolně scházela za účelem odpočinku a společenského styku. Je třeba poznamenat, že kluby byly více, než kterákoliv jiná zde probíraná platforma úzce provázány z urbanizací a městským životem obecně, protože v podstatě všemožně pomáhaly svým členům adaptovat a orientovat se v městském prostředí. Klubová kultura se vyvíjela nejen v závislosti na urbanizační křivce, ale i na rozvoji literatury a tisku, jelikož se členové klubů intenzivně věnovali četbě periodik a následnému hovoru o jejich obsahu. Hlavní devizou klubu byla od počátku možnost spolčovat se, existence v kolektivu a rovněž velká svoboda počínání v jeho stěnách, neboť každý z členů se v klubu mohl chovat jako doma, ovšem bez jakýchkoliv povinností hostitele.

V carské říši se první kluby objevily v druhé polovině osmnáctého století a logicky souvisely s důležitými akty vlády Kateřiny II., tedy se svoláním zákonodárné komise v šedesátých letech

²³³ Isaak Solomonovič ROZENTAL', „I vot obščestvennoje mnen'e!“ Kluby v istorii rossijskoj obščestvennosti. *Konec XVIII – načalo XX vv.*, Moskva 2007, s. 9.

²³⁴ ROZENTAL', „I vot obščestvennoje mnen'e!“ s. 19.

a udělení Darovacích listin šlechtě a městům v roce 1785. Tyto události v podstatě formalizovaly a legalizovaly postavení šlechty a obyvatel měst, v ruských podmínkách výstižněji řečeno, obchodníků²³⁵ a kodifikovaly možnost místních samospráv a shromažďování se. Kluby, stejně tak jako další primárně šlechtické iniciativy jsou rovněž důsledkem ukazu Petra III. o svobodě šlechty, neboť aristokracie po této události logicky hledala formy uplatnění se ve společnosti. Podobně jako u společenských salonů můžeme genezi klubů do jisté míry vztáhnout rovněž ke specifickým dvorským shromážděním z petrovského období.²³⁶ S touto historickou souvislostí je však nutné nakládat opatrně, neboť zatímco shromáždění (assamblej) vznikala shora, z iniciativy panovníka, kluby o půl století později jsou již plně vytvářeny z popudu vzdělané a v tomto směru nezávislé vrstvy společnosti, nehledě na skutečnost, že obě společenské platformy měly velmi odlišný charakter.²³⁷ Kluby se staly jednak důsledkem intenzivní europeizace carské říše v druhé polovině osmnáctého století, jednak přirozeným výsledkem snahy o sebeidentifikaci a rozvoj kultury majoritně šlechtické vrstvy. Podobně je však potřeba si současně uvědomit, že šlechta především v samých počátcích v druhé polovině osmnáctého století spatřovala v klubech primárně zdroj zábavy a odpočinku.

Není žádným překvapením, že zakladatelem historicky prvního klubu v impériu nebyli Rusové. Anglický klub v Petrohradě byl založen 1. března 1770 britským obchodníkem s porcelánem a zednářem Francisem Gardnerem. Gardner založil „*zvláštní, samostatnou společnost neboli klub*“ především proto, aby se zde žijící cizinci mohli shromažďovat podle svých zvyků z domovských zemí a rovněž pro zintenzivnění vzájemných obchodních kontaktů. Již v lednu téhož roku o něm jako o „*novém typu shromáždění... podobném kavárně*“²³⁸ psal nejmladší z pětice bratrů Orlovových, Vladimír Grigorijevič. Anglický klub byl veskrze mužským společenstvím včetně mužské obsluhy s počátečním stavem 50 členů, s ročním členským poplatkem 10 rublů a poměrně náročným přijímáním nových členů prostřednictvím,

²³⁵ Jak známo, používat pojem měšťanstvo v ruském prostředí během novověku je poměrně nepatřičné, neboť tato vrstva zde v západo – a středoevropském významu toho slova oficiálně vůbec neexistovala. Pro obyvatele ruských měst z hlediska sociálních vrstev je lépe používat pojem kupci, či obchodníci, v širším slova smyslu, pak střední vrstvy neboli raznočinci.

²³⁶ Alexandr Ivanovič KUPRIJANOV, *Moskovskij anglijskij klub: očerk istorii dosuga moskovskoj elity konca XVIII-načala XX vv.*, in: Čteníja po istorii ruskoi kul'tury, Moskva 2000, s. 252.

²³⁷ Neztotožňujeme se na tomto místě s Alexejem Butorovem, který tvrdí, že od assamblej vede přímá spojitost přes plesy ke vzniku klubů, viz Alexej Vjačeslavič BUTUROV, *Moskovskij Anglijskij klub. Stranicy istorii*, Moskva 1999, s. 10.

²³⁸ Dopis hraběte Vladimíra Grigorijeviče Orlova hraběti Fjodorovi Grigorijeviči Orlovovi, Russkij archiv, 1908, kniha 2, č. 8, s. 436.

doporučení a hlasování. Až do počátku devatenáctého století pak mírnou většinu členů tvořili cizinci, tedy Britové.²³⁹

V impériu té doby byl klub něco jako zjevením, skutečně neobvyklou institucí, jak to také mistrně zachytil Denis Ivanovič Fonvizin v první, takřka neznámé redakci svého slavného *Výrostka*. V ní se hloupá paní domu Ulita ptá návštěvníka z Petrohradu, jaké typy společenských událostí v hlavním městě existují. Když jí host odpoví, že je tam možné navštěvovat komedie, maškarády a kluby, a že v klubech tancují, pořádají koncerty a večeri, nedůvtipná Ulita se domnívá, že mladík hovoří o štěnicích [rusky v plurálu: klop²⁴⁰ – pozn. aut.], a že se tyto štěnice v Petrohradě obvykle podávají k večeri. Nedorozumění vysvětluje hrdina Dobromyslov, který kluby definuje jako „*šlechtické shromáždění, kam se všichni sjedou, veselí se, debatují a učí se, jak žít ve společnosti...*“.²⁴¹

Pokud tato verze Fonvizinova díla vznikla skutečně již v šedesátých letech osmnáctého století,²⁴² je pravděpodobné, že, byť se jednalo o zcela novou společenskou platformu, musel před Anglickým klubem jednoznačně existovat jakýsi předchůdce, neboť Fonvizin by určitě nevycházel z neexistujících petrohradských reálií. Každopádně, Anglický klub se velmi rychle stal záležitostí módy a prestiže, o čemž svědčí skutečnost, že již roku 1780 měl zhruba 300 členů.²⁴³ Od této doby bylo členství v Anglickém klubu považováno za znak vysokého sociálního statusu a skutečné prestiže. Návštěvníky klubu byli Angličané, Němci i Rusové. Z řad ruské inteligence nechyběl snad nikdo, kdo by nebyl členem tohoto shromáždění, či o něm alespoň neměl dobré povědomí. Anglický klub tak navštěvoval Nikolaj Michajlovič Karamzin, Vasilij Andrejevič Žukovskij, Alexandr Nikolajevič Radiščev, Alexandr Vasiljevič Chrapovickij, Alexandr Sergejevič Puškin i Michail Michailovič Speranskij. Rody Golicynů, Jusupovů, Odojevských i Volkonských zde byli takřka jako doma.²⁴⁴ Členové mohli klub navštěvovat dle své libosti v jakýkoliv den i denní dobu, jedinou podmínkou bylo opustit klub do půlnoci. Klub disponoval čítárnou s ruskými a zahraničními periodiky, biliárem, karetními

²³⁹ Anastasia Sergejevna TUMANOVA, *Obščestvennost' i formy jeje samoorganizacii v imperskoj Rossii konca XVIII – načala XX veka*, in: *Otečestvennaja istorija*, Moskva 2007, č. 6, s. 53.

²⁴⁰ Tato slovní mýlka nebyla Fonvizinem vybrána náhodně, neboť anglické slovo „club“ bylo v impériu dlouho špatně vyslovováno i psáno jako „klop“, L. V. ZAV'JALOVA, *Peterburgskij Anglijskij klub 1770-1918. Očerki istorii*, Sankt-Peterburg 2005, s. 3.

²⁴¹ Denis Ivanovič FONVIZIN, *Výrostek*, první redakce, dostupné z: http://rvb.ru/18vek/fonvizin/01text/vol2/04_annex/285.htm, s. 605-606, 4. 7. 2018.

²⁴² Existuje pochybnost, zda je autorem této první verze *Výrostka* skutečně Fonvizin, *Istorija russkogo dramatičeskago téatra*, Moskva 1977, s. 204-207.

²⁴³ Alexej Vjačeslavovič BUTUROV, *Knjaz' Nikolaj Borisovič Jusupov. Vel'moža, diplomat, kolekcioner*, Moskva 2012, s. 104.

²⁴⁴ Alexandr Anatol'jevič BASKIN, *Moskva Lva Tolstogo. „Chram prazdnosti“, ili Anglijskij klub. 1850-1860-e gg. Tverskaja ul., d. 21*, in: *Aktualnye problémy sovremennoj nauky*, 2012, č. 4, s. 11; ZAV'JALOVA, *Peterburgskij Anglijskij klub 1770-1918*, s. 199; SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 80.

stolky a místností pro občerstvení. Vzhledem k tomu, že se zde navíc každý večer pořádaly plesy, či jiné kulturní události, byly náklady této instituce skutečně vysoké. Přesto neputovaly všechny příjmy z členských poplatků právě na udržování domu. Již od svého založení v roce 1772 nebyly náplní klubu pouze intelektuální rozvoj a zábava, nýbrž i charitativní cíle. Část z členských příspěvků byla tedy pravidelně určena pro potřeby chudých.²⁴⁵

Moskva samozřejmě v takové módní záležitosti nemohla zůstat pozadu za hlavním městem, proto byl v roce 1772 založen Anglický klub i zde, a aby zmiňovaného zahraničního vlivu nebylo málo, tentokrát se jednalo především o iniciativu zde žijících Francouzů.²⁴⁶ O poněkud mystifikujícím názvu této instituce existovala anekdota, vyprávějící o tom, jak spisovatel Ivan Ivanovič Dmitrijev, pronesl k Alexandru Sergejeviči Puškinovi, kterého potkal v klubu, že nemůže existovat nic zvláštnějšího, než slovní spojení Moskevský anglický klub. Na to Puškin odpověděl, že ví o ještě podivnějším názvu instituce – Carské filantropické společnosti.²⁴⁷ Byť v čele klubu tehdy stáli především cizinci nešlechtického původu, dominující vrstvou moskevského klubu stále zůstávala šlechta,²⁴⁸ a oproti petrohradské společnosti zde vždy logicky existoval menší podíl cizinců, zejména samotných Britů. Z prvního období existence této dominantní moskevské společenské platformy však máme jen velmi málo informací. Instituce měla v této době zhruba 300 členů a vysoký vstupní poplatek 25 rublů.²⁴⁹ Je jednoznačně jisté, že právě moskevský Anglický klub byl více než kterýkoliv jiný v impériu té doby současně propojen s činností zdejšího zednářstva. Podle informací policejních orgánů za Kateřiny II. tyto společenské platformy dokonce do jisté míry splývaly, neboť se jedna ze zednářských lóží scházela právě v prostorách Anglického klubu.²⁵⁰ Aktivita Anglického klubu byly nejbližší právě anglickému systému zednářství, který byl znám největší otevřeností a publicitou své činnosti.²⁵¹

²⁴⁵ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 80-81.

²⁴⁶ Charles Colville Frankland při své návštěvě klubu použil suchý britský humor, když o této skutečnosti prohlásil, že se Anglický klub nazývá „anglický, jelikož jeho členem není téměř žádný Angličan“, Charles Colville FRANKLAND, *Narative of a visit to the courts of Russia and Sveden, in the years 1830 and 1831*, sv. 2, London 1832, s. 249.

²⁴⁷ D. N. SADOVNIKOV, *Otzyvy sovremennikov o Puškine*, Istoričeskij vestnik, 1883, sv. 11, č. 12, s. 536.

²⁴⁸ Členy klubu byla například knížata Golicynova, Gagarinova, Obolenští a Dolgorukova, RO RSL, f. 518, jedn. 12, Seznam členů moskevského Anglického klubu za rok 1817.

²⁴⁹ Vstupní členské poplatky do klubů byly v celkovém sociálním kontextu skutečně vysoké a do jisté míry diskriminační, uvážíme-li, že například průměrný roční příjem moskevského nevolníka činil v osmdesátých letech osmnáctého století cca 21,56 rublu, Boris Nikolajevič MIRONOV, *The Standards of Living and Revolutions in Russia, 1700-1917*, New York 2012, s. 161.

²⁵⁰ KUPRIJANOV, *Moskovskij anglijskij klub*, s. 253.

²⁵¹ Anthony CROSS, *Anglo-Russian Masonic Contacts in the Reign of Catherine the Great*, in: Andreas Önnersfors, Robert Collis (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, Sheffield 2009, s. 103-104.

Moskva první a druhé dekády devatenáctého století není nazývána „gribojedovskou“ bez důvodu. Byl to právě zdejší Anglický klub, jehož členové, debaty a diskuze měly Alexandra Sergejeviče Gribojedova inspirovat k tvorbě některých postav a replik jeho nesmrtelného díla *Hoře z rozumu*. Gribojedov však přece jen trochu hyperbolizuje společenský a občanský potenciál členů klubu, když svou postavu Repetilova nechává ve čtvrtém dějství entuziasticky provolávat, jaké se v klubu vede „bouřlivé schůzování“, a jak jsou tam „lidé odhodlaní, na tučet zapálených hlav!“²⁵² Zajímavé je, že liberální potenciál Anglického klubu přeceňuje i jinak spíše kritický Alexandr Sergejevič Puškin, když tuto instituci v konceptních, nepublikovaných verších závěru *Evžena Oněgina* označuje za „předchůdce národních zasedání“, tedy parlamentu.²⁵³ Puškin však jinak o klubech zřejmě neměl valné mínění, jak to dokazuje i dopis jeho ženě: „V klubu jsem nebyl – možná jsem i vyloučen, neboť jsem si zapomněl obnovit své členství. Bude potřeba zaplatit pokutu 300 rublů, ale já bych byl schopen celý Anglický klub prodat za 200.“²⁵⁴

Kromě těchto dvou hlavních klubů samozřejmě vznikaly a existovaly další podobné instituce poněkud krátkodobějšího charakteru, jako například nesmírně populární petrohradský Německý klub neboli Velký měšťanský klub, jehož členy byli úředníci, ruští i zahraniční obchodníci a zámožní řemeslníci. Tato společnost je důležitá především tím, že se podobně jako zednářské lóže zabývala filantropickými aktivitami. Německý klub opatřil penzí 150 chudých a starých osob a také garantoval výchovu a vzdělání několika sirotků.²⁵⁵ Roku 1786 byl z iniciativy německých obchodníků v Moskvě otevřen Kupecký klub, kam bylo možné přijímat na základě hlasování též raznočince, jako profesory, lékaře, lékárníky či umělce. Dále existoval například Americký klub,²⁵⁶ a kromě toho existovalo několik tanečních a hudebních klubů. Asi nejznámější z nich byl založen roku 1785, byl určen pro osoby ze středních vrstev, tedy obchodníky a další a existoval až do poloviny devatenáctého století. Hudební kluby či společnosti si získávaly početné publikum napříč veřejností díky svým pravidelným koncertům, plesům a maškarádám. Členské poplatky do těchto společností šly většinou na zabezpečení

²⁵² Spojitost moskevského Anglického klubu s Gribojedovým slavným dramatem je pravděpodobně ještě intenzivnější, neboť roku 1815, sedm let před vznikem *Hoře z rozumu*, do klubu nebyl kvůli svým názorům přijat muž jménem Čatskij, viz Vladimír Alexejevič GILJAROVSKIJ, *Moskva i moskviči*, Moskva 1983, s. 208; je tedy vysoce pravděpodobné, že se Gribojedov minimálně jménem pro svého hlavního hrdinu inspiroval právě v Anglickém klubu, Alexandr Sergejevič GRIBOJEDOV, *Hoře z rozumu*, Praha 1959, s. 104.

²⁵³ Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Polnoje sobranije sočiněnija v 10 tomech*, Moskva 1978, svazek 5, s. 468.

²⁵⁴ Dopis Alexandra Sergejeviče Puškina manželce Natálii Puškinové z 27. 8. 1833, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 313.

²⁵⁵ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 79.

²⁵⁶ Ačkoliv bylo tradicí, že se kluby nazývaly podle národnostního původu svých zakladatelů, Americký klub založili němečtí kupci, nikoliv obyvatelé Severní Ameriky.

hráčů v orchestru a sólistů a rovněž na pronájem koncertních prostor.²⁵⁷ Kromě klubů v hlavních městech vznikaly později i kluby v dalších částech impéria, jako například Oděse, Dnětropolovsku, či Kerči.²⁵⁸ U všech těchto institucí platilo, že se jednalo o platformy charakteristické svými členy pocházejícími z jedné společenské vrstvy, a to buď šlechty, či raznočinců.²⁵⁹

Ukazem Pavla I. byly všechny kluby v roce 1797 zavřeny a jejich činnost byla obnovena až roku 1802 za Alexandra I. Tento rok se také označuje za oficiální začátek nové historie moskevského Anglického klubu. Ten sídlil na Strastném a později na Tverském bulváru č. 24 v dodnes stojícím domě zednáře hraběte Lva Kiriloviče Razumovského, a již roku 1802 čítal 600 členů, značné množství čekatelů nepočítaje. Tzv. „lvi u vrat“ paláce na Tverské, jak se o nich zmiňuje Puškin v sedmé hlavě *Evžena Oněgina*, se stali symbolem této instituce.²⁶⁰ Jedinou společností, která Anglickému klubu v Moskvě mohla a chtěla konkurovat byl Šlechtický klub, založený roku 1780, více známý pod svým pozdějším názvem Šlechtické shromáždění.²⁶¹ Moskevský Anglický klub se však stal stabilní a dlouhotrvající platformou, nazývanou některými „*zasloužilým veteránem našich společenských institucí*“.²⁶² Díky tomu, že klub byl pravidelně otevírán pro vybranou skupinu návštěvníků z jiných měst a zemí, se povědomí o něm jako o důležité instituci společenského života velmi rychle šířilo i za hranice impéria. Středy a soboty byly určeny pro společné klubové obědy, jinak se členové mohli věnovat gastronomii, četbě v knihovně, kartám a biliáru.²⁶³ Je třeba zdůraznit, že se po vzoru tradičních genderově konzervativních britských gentlemanských klubů jednalo o čistě mužskou organizaci, zcela komfortní bez přítomnosti dam.²⁶⁴ Již na konci osmnáctého století získal Anglický klub kromě obrovské popularity především nezvykle stabilní postavení přední instituce moskevského společenského života, které nenarušilo ani několikaleté přerušení jeho činnosti vlivem uzavření obou Anglických klubů ukazem Pavla I. z roku 1796. Dodnes není příliš jasné, proč Pavel I. kluby zakázal. Existují verze, že důvodem byly tehdejší špatné

²⁵⁷ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 79-80.

²⁵⁸ ZAV'JALOVA, *Peterburgskij Anglijskij klub 1770-1918*, s. 101.

²⁵⁹ Polina Igorevna LEŠUKOVA, *Razvitije klubov elit v Rossii: vlijanije istoričeskogo prošlogo*, in: *Žurnal sociologii i social'noj antropologii*, 2015, sv. 18, č. 4, s. 31.

²⁶⁰ PUŠKIN, *Evžen Oněgin*, s. 331.

²⁶¹ Vladimír Viktorovič LANDINOV, *Rossijskoje blagorodnoje sobranije v klubnoj strukture doreformennoj Moskvy*, in: *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov*, serijs: *Istorija Rossii*, 2009, č. 2, s. 31-37.

²⁶² Svetlana Tichonovna OVČINNIKOVA, *Puškin v Moskve. Letopis žizni A. S. Puškina s 5 dekabrja 1830 po 15 maja 1831 g.*, Moskva 1984, s. 201.

²⁶³ Hře biliáru se věnoval například častý návštěvník obou Anglických klubů Alexandr Sergejevič Puškin, dopis Alexandra Sergejeviče Puškina Natálii Nikolajevně Puškinové, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 366.

²⁶⁴ Viktor Vladimírovič TUEV, *Klubnyje dosugi A. S. Puškina*, in: *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i isskustv*, 2006, č. 1, s. 74.

diplomatické vztahy s Velkou Británií, či Pavlova obava z jakobínů a jeho skepticismus vůči evropským vlivům. Ani jedna z těchto teorií však není správná. Nejpravděpodobnější totiž je, a v tom se zcela ztotožňujeme s názorem Alexandra Ivanoviče Kuprijanova, že Anglické kluby padly na krátký čas za obět Pavlově obsesivní a s výjimkou vlastního osudu zbytečné paranoie vůči jakékoliv iniciativě ze strany společnosti.²⁶⁵

Anglické kluby byly vedeny kolegiálně, radou několika starších, volenými na jeden rok. V klubech se obecně projevovala poměrně demokratická pravidla fungování, neboť starší i noví členové byli voleni všemi členy na základě většiny. Filip Filipovič Vigel se kromě toho zmiňuje o údajné „*dokonalé rovnocennosti*“, která panovala ve vztahu mezi staršími a mladšími generacemi v klubu.²⁶⁶ Systematicky se vedly klubové deníky, kam se zaznamenávalo vše, co se v klubu stalo a prováděly se roční výkazy. Jak již bylo naznačeno, hlavními činnostmi v klubu byla četba knih a periodik, karetní hry a biliár a především, společné stolování a minimálně snaha o seriózní besedování: „*cílem klubu bylo dát možnost výkvětu moskevské společnosti shromažďovat se na známém místě kvůli diskuzi, hře, četbě, pohoštění atd.*“²⁶⁷ Knihovna a čítárna Anglického klubu byla vyhlášená a disponovala řadou ruských i zahraničních periodik „*v nichž je tolik zajímavého či polozajímavého...*“²⁶⁸ Co se týče karetních her, šlo o jeden z hlavních příjmů anglických klubů: „*Zarytí hráči jsou v podstatě zdrojem klubu: poskytují prostředky na jeho existenci...*“²⁶⁹ Rusové prosluli jako vášniví hráči a ač to pravidla anglických klubů nepovolovala, hry v nich měly povětšinou hazardní charakter. Ruský historik první poloviny 19. století Alexej Fjodorovič Malinovskij používá pro vysvětlení záliby v kartách pro nás poněkud nedůvěryhodný argument: „*Dlouhé zimní večery a problém nalézt debatu pro nasycení ducha rok od roku zesilují chuť ke komerčním hrám...*“²⁷⁰ Ani význam karetních her v klubech však evidentně nelze přeceňovat, neboť současník, Alexandr Ivanovič Malinovskij-Danilevskij ještě v roce 1822 tvrdil, že „*u nás nyní není společnost, v níž by karty představovaly hlavní, či výlučnou zábavu*“.²⁷¹

Zajímavé je, jak si anglické kluby získávaly popularitu a dostávaly se do veřejného povědomí už jen díky té nejméně zajímavé činnosti, tedy gastronomii. Například kuchyně moskevského Anglického klubu byla tak vyhlášená, že se dostala do každodenního žargonu

²⁶⁵ Viz KUPRIJANOV, *Moskovskij anglijskij klub*, s. 256-257; Viktor Fjodorovič MOLČANOV, *Knižnaja kul'tura Rossii XIX veka. Epocha, sud'ba, nasledije N. P. Rumjanceva*, Moskva 2006, s. 115.

²⁶⁶ Filip Filipovič VIGEL, *Zapiski*, Moskva 2000, s. 549.

²⁶⁷ Cit. dle: KUPRIJANOV, *Moskovskij anglijskij klub*, s. 257.

²⁶⁸ *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, Leipzig 1976, s. 192.

²⁶⁹ Filip Filipovič VIGEL, *Zapiski*, Moskva 2000, s. 549.

²⁷⁰ Alexej Fjodorovič MALINOVSKIJ, *Obozrenije Moskvy*, Moskva 1992, s. 161.

²⁷¹ Iz vospominanija Michajlovskago-Danilevskago, *Russkaja starina*, 1900, č. 9, s. 634.

Moskvanů jako synonymum pro nejlepší gurmánský zážitek.²⁷² Historik Michail Petrovič Pogodin si do svého deníku v souvislosti s Anglickým klubem udělal lakonickou poznámku: „*V klubu. Hromada žroutů.*“²⁷³ Literární kritik Vissarion Grigorjevič Bělinskij píše jak se „*Anglický klub v Moskvě proslavil svými vydatnými obědy; ale zkuste v něm poobědvat – a nehledě na to, budete-li sedět mezi pěti sty či více osobami, se vám bude jistě zdát, jako byste obědvali u rodných. Co se týče stálých členů klubu, rádi v něm proto obědvají, neboť se jim zdá, jako by obědvali u sebe doma, se svou rodinou. Charakter rodinného leží na všem a ve všem moskevském!*“²⁷⁴ Proto, když například Ivan Andrejevič Krylov zrovna nepobýval v salonu Alexeje Nikolajeviče Olenina, obědval vždy pouze v Anglickém klubu.²⁷⁵ Pro mnohé navíc každodenní oběd v klubu představoval tu výhodu, že se v něm najedli často levněji než v restauraci a ještě si mohli pročíst noviny.²⁷⁶ Jak o tom svědčí například deníkové záznamy Nikolaje Ivanoviče Turgeněva, Anglický klub v Petrohradě pro mnohé členy místní inteligence představoval mnohdy častější útočiště než vlastní domov.²⁷⁷

Kluby se postupně staly jedním z hlavních center formování a šíření veřejného mínění, což je zřetelné zejména v případě moskevského Anglického klubu. Důvod této skutečnosti zachytil výstižně Petr Andrejevič Vjazemskij: „*Petrohrad bez dvora je jak tělo bez duše. Jsem si jist, že pro Moskvu by uzavření Anglického klubu bylo mnohem citelnější ztrátou než odjezd dvora.*“²⁷⁸ Klub měl tedy v Moskvě mnohem výraznější společenské postavení než obdobná instituce v Petrohradu, kde tuto pozici zastával spíše carský dvůr. Kromě toho nebyl moskevský klub na rozdíl od petrohradského tak úzce limitován z hlediska sociální stratifikace a jeho členy byli i lidé z širší moskevské společnosti, nikoliv pouze vybraná elita.²⁷⁹

Anglický klub v Moskvě roku 1830 navštívil v přítomnosti Alexandra Sergejeviče Puškina britský admirál Charles Colville Frankland, který si povšiml „*velkých krásných místností, množství periodik typu Kurýr, zatímco „Times“ a „Ranní kronika“ jsou zde zakázány jako příliš*

²⁷² Viz Moskva za stolom, in: Moskvitjanin, 1858, č. 8, s. 432.

²⁷³ Nikolaj BARSUKOV, *Žizň i trudy M. P. Pogodina*, kniha 4., Sankt-Peterburg 1891, s. 183.

²⁷⁴ Vissarion Grigorjevič BĚLINSKIJ, *Peterburg i Moskva*, in: Peterburg v ruském očerke XIX veka, Leningrad 1984, s. 87; Puškin píše o odvrácené straně tohoto rodinného rysu Moskvy: „*Tady aby člověk žil, ne jak se chce jemu, ale jak chtějí tetinky. Moje tchyně je taky taková tetinka.*“, dopis Alexandra Sergejeviče Puškina P. A. Pletněvovi z 13. 1. 1831, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 240.

²⁷⁵ Fadděj Venědiktovič BULGARIN, *Vospominanie o I. A. Krylove*, Severnaja Pčela, 1845, č. 8, s. 6.

²⁷⁶ *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, Leipzig 1976, s. 246.

²⁷⁷ Turgeněv uvádí, že v klubu pobýval a obědval takřka všechny dny v týdnu, viz *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, Leipzig 1976, s. 192, 193.

²⁷⁸ Dopis Petra Andrejeviče Vjazemského Alexandrovi Jakovleviči Bulgakovovi z 19. 5. 1818, *Iz pisem P. A. Vjazemskogo k A. Ja. Bulgakovu*, Russkij archiv 1879, č. 4, s. 509.

²⁷⁹ Vladislav Jakimovič GROSUL, *Obščestvennoje mnenije v Rossii XIX veka*, Moskva 2013, s. 57-58.

liberální.“²⁸⁰ Frankland po návštěvě moskevského Anglického klubu rovněž popisuje zřetelný rozdíl mezi touto institucí v Petrohradě a Moskvě na základě porovnání dvou hlavních měst: „V Moskvě je svoboda slova, myšlení i jednání, což v Petrohradě neexistuje; to Moskvu činí příjemným pro Angličana, jehož heslo by mělo znít: Občanská a náboženská svoboda po celém světě. Fakt je, že Moskva představuje místo setkávání pro penzionované, nespokojené a vyhnané představitele občanských i vojenských hodností v impériu. Je jádrem ruské opozice. Proto téměř všechny osoby liberálního smýšlení a ti, jejichž politické názory se neslučují s politikou těchto dnů, se uchylují sem, kde mohou kritizovat dvůr, vládu atd. jak se jim zachce, aniž by se museli obávat zásahu shora.“²⁸¹ Podobně o tehdejší společenské atmosféře Moskvy oproti Petrohradu hovoří i Nikolaj Michajlovič Karamzin: „Od časů Kateřiny Veliké byla Moskva známa jako republika. Tam, bez pochybností, bylo více svobody, ale ne v myšlenkách, nýbrž v životě; více debat, názorů na události ve společnosti než zde v Petrohradě, kde se rozptylujeme dvorem, služebními povinnostmi...“²⁸² A filozof Boris Nikolajevič Čičerin psal: „Zde žily zámožné, nezávislé rodiny, které nehledaly služební kariéru a netáhly ke dvoru. To na celý moskevský život vrhalo atmosféru svéráznosti. V Moskvě neexistovalo to, co tvořilo a dodnes tvoří slabinu petrohradského velkého světa – tendování všech a každého ke dvoru, blízkost k čemuž určovala postavení člověka ve světě.“²⁸³ Moskevský Anglický klub, nacházející se relativně daleko od oficiálního a formálnějšího a více ceremoniálního Petrohradu a stejně tak daleko od zde sídlícího dvora a garnitury, byl tedy mnohými vnímán jako hlavní sídlo této „ruské opozice“, byť opozice v této době stále ještě konzervativního a nevinného charakteru. Musíme však poznamenat, že označení Moskvy jako opozičního sídla bohužel nevychází tolik z případné občanské vyspělosti místní inteligence, jako spíše z tradičního a odvěkého antagonismu Moskvy a Petrohradu. A v neprospěch moskevského Anglického klubu svědčí i skutečnost, že výše uvedená nadšená slova návštěvníka Franklanda nevycházejí tolik z návštěvy klubu, jako spíše z besed s přítelem Alexandrem Sergejevičem Puškinem u něho doma. Slova o opozičním charakteru Anglického klubu vyvrací Filip Filipovič Vigel: „Ten nejvíce opoziční duch, který zde nacházím, není pro vládu vůbec nebezpečný: není totiž, jako vše ostatní, ničím jiným než dokonalým nesmyslem“²⁸⁴ i Nikolaj Ivanovič Turgeněv, když

²⁸⁰ Charles Colville FRANKLAND, *Narative of a visit to the courts of Russia and Sweden, in the years 1830 and 1831*, sv. 1, London 1832, s. 154-155; o absenci německých liberálních periodik v Anglickém klubu v Petrohradě hovoří i Nikolaj Ivanovič Turgeněv, *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, Leipzig 1976, s. 214.

²⁸¹ Charles Colville FRANKLAND, *Narative of a visit to the courts of Russia and Sweden, in the years 1830 and 1831*, sv. 2, London 1832, s. 269.

²⁸² Nikolaj Michajlovič KARAMZIN, *Zapiska o moskovskich dostopamjatnostjach*, in: *Zapiski starogo moskovskogo žitelja*, Moskva 1986, s. 321.

²⁸³ Boris Nikolajevič ČIČERIN, *Moskva sorokovych godov*, Moskva 1997, s. 90.

²⁸⁴ VIGEL, *Zapiski*, s. 549.

hovoří o anglickém parlamentu: „*Píší, že opozice je zde velmi slabá – tak jako v anglickém klubu.*“²⁸⁵

Hlavními rysy moskevského Anglického klubu v této době byly prestižnost, opět jisté elitářství, vysoce intelektuální atmosféra a intenzivní míra všeobecné informovanosti a možností vzájemných kontaktů mezi členy.²⁸⁶ Puškin v tomto smyslu psal v jednom ze svých dopisů: „*Kdosi říkával: když ztratím přítele, jdu do Klubu a vyberu si jiného.*“²⁸⁷ O klubu jako místu, kde je možné získat nejrůznější informace ze společnosti hovořil Alexandr Jakovlevič Bulgakov, když si stěžoval, že neví o jisté politické záležitosti, neboť v Anglickém klubu dlouho nepobýval.²⁸⁸ Je ovšem otázkou, do jaké míry můžeme v případě klubů hovořit o exkluzivitě, když v případě Anglických klubů se počty jejich členů pravidelně pohybovaly kolem počtu 500-600²⁸⁹ osob s velkým množstvím dlouholetých čekatelů. Tyto údaje nás vedou k opatrnému tvrzení, že se spíše, než o elitářské společenské platformy jednalo o postupně stále více masové jednotky velice pomalu se formující se občanské společnosti, které navzdory relativně vysokým členským poplatkům²⁹⁰ ztrácely svou exkluzivitu. Publicista Sergej Nikolajevič Glinka popisuje serióznost, která prý údajně prostupovala celým klubem: „*Nejsou zde plesy, ani maškarády. Starší lidé sem jezdí kvůli besedování; čtou zde noviny a časopisy. Další hrají komerční hry. Ve všem je dodržována přísná způsobnost.*“²⁹¹ Často zmiňovanou atmosféru vybranosti a elitářství klubů však občas narušovaly a degradovaly zcela přizemní problémy. O jednom takovém nešvaru se zmiňuje Puškin v dopise manželce Natálii Nikolajevně po návštěvě Anglického klubu v Petrohradu: „*Okradli mě v klubu o 350 rublů, jenže ani v tinteru, ani ve whistu, ale ukradli jako kradou na tržištích. Takový máme klub, kam se na nás hrabe moskevský!*“²⁹² Události tohoto typu, stejně jako řada pošetilých půtek mezi členy klubu zřetelně dokazují, že kluby jako vybrané a elitní společenské jednotky nelze příliš přeceňovat. Ze sociálního hlediska není žádných pochyb o tom, že v době svého největšího

²⁸⁵ *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, s. 253.

²⁸⁶ KUPRIJANOV, *Moskovskij anglijskij klub*, s. 258.

²⁸⁷ Dopis Alexandra Sergejeviče Puškina Pavlu Vojnoviči Naščokinovi z 1. 6. 1831, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 258.

²⁸⁸ Dopis Alexandra Jakovleviče Bulgakovova Konstantinovi Jakovleviči Bulgakovovi z 2. prosince 1820, Brat'ja Bulgakovy, sv. 1, s. 740.

²⁸⁹ Viz Dopis Alexandra Jakovleviče Bulgakovova Konstantinu Jakovleviči Bulgakovovi z 31. října 1828, *Brat'ja Bulgakovy*, sv. 2, s. 99.

²⁹⁰ Vstupní poplatek do moskevského Anglického klubu byl vyšší než celkový průměrný roční příjem moskevského nevolníka v 80. letech 18. století, viz MIRONOV, *The Standards of Living and Revolutions in Russia, 1700-1917*, s. 161.

²⁹¹ Alexandr Anatol'jevič BASKIN, *Moskva Lva Tolstogo. „Chram prazdnosti“, ili Anglijskij klub. 1850-1860-e gg. Tverskaja ul., d. 21*, in: Aktualnyje problemy sovremennoj nauky, 2012, č. 4, s. 10.

²⁹² Je třeba poznamenat, že 350 rublů nepředstavovalo pro básníka v častých finančních problémech zrovna nejmenší částku, Dopis Alexandra Sergejeviče Puškina Natálii Nikolajevně Puškinové z 30. 4. 1834, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 341.

rozmachu ve dvacátých letech devatenáctého století byly členy anglických klubů, a především toho moskevského, kromě šlechty i další sociální vrstvy, tedy zejména neurození naturalizovaní cizinci, ruští úředníci a kupci.

Dalším „občanským“ rysem anglických klubů bylo podobně jako v případě společenských salonů jejich zaobírání se společensko-politickými tématy v rozsáhlých diskuzích a debatách: „Šli jsme se naobědvat do Anglického klubu, kde je slavná kuchyně. Po obědě jsme tři s Ivanem Ivanovičem Dmitrijevem začali diskutovat, všichni o zesnulém Napoleonovi.“²⁹³ I další svědectví dokazují, že diskuzím byl v klubech věnován velký prostor: „Někteří [členové-pozn. aut.] seděli v kroužku a mnozí z nich o něčem hovořili a usuzovali...“²⁹⁴ Pečlivá zpráva III. oddělení z období po děkabristickém povstání svědčí o tom, že v moskevském Anglickém klubu se zdaleka nehovořilo pouze o zahraniční politice: „Strana ruských patriotů je velmi silná počtem svých přívrženců. Její centrum se nachází v Moskvě. Všichni staří hodnostáři, zahálčivá šlechta a polovzdělaná mládež se řídí tendencemi, které dochází do jejich klubu prostřednictvím Petrohradu. V klubu kritizují všechny kroky vlády... Je to ta nejnebezpečnější část společnosti, nad kterou je nutné mít stálou a co možná nejdůkladnější kontrolu.“²⁹⁵ Speciální místnosti Anglického klubu, určené pro debatování se staly jakýmsi indikátorem ruského veřejného mínění a jeho formování. Zde se vyvíjely politické tradice země, stejně tak jako pozdější stabilní a dlouhotrvající politické názory a pozice. O moskevském Anglickém klubu jako nikoliv o uzavřené exkluzivní jednotce, nýbrž o centru informovanosti a veřejného života ostatně píše i jinak velmi konzervativní Nikolaj Michajlovič Karamzin: „Je potřeba jet do Anglického klubu, aby se člověk seznámil s veřejným míněním...“²⁹⁶ Petr Andrejevič Vjazemskij, sám člen moskevského Anglického klubu²⁹⁷ se o instituci a její informační roli evidentně realisticky a střízlivě vyjadřoval v souvislosti s rokem 1812: „Ve společnostech i v anglickém klubu (hovořím pouze o Moskvě, kde jsem žil) se pochopitelně vedly úvahy, hádky, řeči a spory o tom, co se odehrálo, o našich potyčkách s nepřítelem, o neustálém ústupu našich vojsk do vnitra Ruska. Avšak vše toto nevybočovalo z okruhu obvyklých rozhovorů...“²⁹⁸

Posledním rysem odkazujícím k počátkům ruské občanské společnosti byla filantropická aktivita anglických klubů. Finanční sumy na charitativní účely vycházely ze společné klubové pokladny, do níž byly pravidelně o Vánocích a Velikonocích od členů vybírány i speciální

²⁹³ Dopis Alexandra Jakovleviče Bulgakovova Konstantinu Jakovleviči Bulgakovovi z 30. července 1821, *Brat'ja Bulgakovy*, sv. 1, s. 99.

²⁹⁴ ŽICHAREV, *Zapiski sovremennika*, s. 167.

²⁹⁵ *Kratkij obzor obščestvennogo mnenija za 1827 god*, in: *Rossija pod nadzorem*, Moskva 2006, s. 21.

²⁹⁶ KARAMZIN, *Zapiska o moskovskich dostopamjatnostjach*, s. 321.

²⁹⁷ Seznam členů moskevského Anglického klubu za rok 1817, RO RSL, f. 518, jedn. 12.

²⁹⁸ Petr Andrejevič VJAZEMSKIJ, *Vospominanija o 1812 gode*, Russkij archiv, Moskva 1869, č. 1, s. 182.

částky určené přímo na charitu. V moskevském Anglickém klubu pak směřovaly peníze vybírané jako pokuta za nepovolený pobyt v klubu i po půlnoci, na pomoc moskevské chudině. V roce 1813 klub daroval částku 4000 rublů ve prospěch válečných invalidů, roku 1818 byla stejná částka věnována Výboru péče o chudé. Roku 1824 pak členové klubu odeslali 10 000 rublů jako pomoc do Petrohradu stíženého tehdy povodněmi, stejnou částku věnoval i petrohradský Anglický klub.²⁹⁹ Byť se o dobročinné činnosti nezmiňuje žádná ze zakládajících listin anglických klubů v Petrohradě a Moskvě, členové jí přesto věnovali automatickou pozornost. Je však třeba poznamenat, že se nejednalo o primární náplň klubové činnosti, charitativní dosah klubů tedy nebyl příliš široký a stávalo se rovněž, že se členové občas odmítli na dobročinnosti podílet. Například v červenci 1819 se významný zastánce vyřešení nevolnické problematiky Nikolaj Ivanovič Turgeněv³⁰⁰ marně snažil vybrat u členů petrohradského Anglického klubu částku 10 000 rublů na osvobození nevolníka a básníka Ivana Semjonoviče Sibirjakova: „Včera jsem v Anglickém klubu dal k dispozici dopis a pozvání k vyplacení Sibirjakova. Četli to a přirozeně jsem se pohádal s celým klubem, docela hodně jsem k nim promlouval... Nikdo nic nepodepsal, ani tentokrát v Sibirjakově případě. Je to bez podivu, jelikož je těžké najít něco pohrdavějšího, než jsou členové Anglického klubu.“³⁰¹ Byť se tedy Anglické kluby filantropii věnovaly, některé podobné iniciativy občas tvrdě narazily na neochotu, přílišnou pohodlnost, přízemnost a nedostatečné sociální cítění svých členů. Není divu, že se častý návštěvník klubu, velice progresivní myslitel Turgeněv, o členech, kteří jej odmítli, vyjádřil jako o „hnusné každodenní společnosti.“³⁰² Turgeněv je obecně vůči Anglickému klubu velmi kritický: „Stěžuj si horám, lesům, mořím na hloupost lidí! Lidí, ale ne členů Anglického klubu, kteří za to ani nestojí. Ani dokonce nevím, zda stojí za pohrdání (sic) – i to je pro ně příliš mnoho. Jak diskutují o nevolnictví,³⁰³ jak diskutují o sobě samých. Včera jeden z nich, svině Jesipov, vyprávěl anekdoty (tak tomu říká) o svém člověku [nevolníku – pozn. autorky]. Pero odmítá - a já nechci tuto knihu špinit takovými hnusnostmi. Obědvej a jez s takovými lidmi!“³⁰⁴

Přes právě zmíněné slabiny byl intelektuální a kulturní potenciál klubu tak impozantní, že bylo možné prohlásit, že kdo v námi sledovaném období nebyl jeho členem, jako by v rámci

²⁹⁹ ZAV'JALOVA, *Peterburgskij Anglijskij klub 1770-1918*, s. 31-32, 100.

³⁰⁰ O dosud spíše opomíjeném intelektuálovi Turgeněvovi pojednává v jedné kapitole přínosná publikace Vadima Surenoviče Parsamova, Vadim Surenovič PARSAMOV, *Dekabristy i russkoje obščestvo 1814-1825 gg*, Moskva 2016, s. 309-346.

³⁰¹ *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, Leipzig 1976, s. 201.

³⁰² Tamtéž; Sibirjakov byl nakonec osvobozen na základě soukromé iniciativy Turgeněva, Žukovského, Vjazemského a dalších.

³⁰³ Turgeněv zde namísto slova „krepostničestvo“, tedy nevolnictví, používá subjektivněji zabarvený výraz „rabstvo“ – tedy otroctví.

³⁰⁴ *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, Leipzig 1976, s. 201-202.

ruského veřejného a kulturního života neexistoval. Moskevští lékaři dokonce zcela seriózně doporučovali pobyt v klubu jako lék proti depresím. Významný pozorovatel tehdejšího ruského života Stěpan Petrovič Žicharev hovoří v roce 1806 nadšeně o tom, jak moc se moskevský Anglický klub odlišoval od formálního a oficiálního petrohradského jmenovce svou svobodomyslnou a rodinnou atmosférou a o jak atraktivní prostředí se jednalo: „...dostal jsem se do Anglického klubu – a jak jsem spokojen! ... Jaký dům, jaká služba – zázrak! Požádej, o co chceš – všechno je a všechno je laciné. Klub odebírá všechny noviny a deníky, ruské i zahraniční, a pro jejich četbu je určena speciální místnost, v které se nedovoluje rušit čtenáře. Nechce se ti číst – hraj karty, biliár, šachy, nemáš rád karty ani biliár – beseduj: každý si pro sebe může nalézt společníka podle své povahy i smýšlení. Zamýšlím bývat v Anglickém klubu rozhodně každý týden, alespoň jedenkrát. Představuje pro mě jakýsi zvláštní malinký svět, v kterém je možné žít a obejít se bez toho velkého.“³⁰⁵ Žicharevova entuziastická slova svědčí o tom, že kluby na počátku devatenáctého století představovaly pro ruskou vzdělanou společnost zcela jiný a dosud nepoznaný komfortní typ společenské platformy, čímž lze též odůvodnit jejich obrovskou popularitu. Konstantin Nikolajevič Batjuškov ve svém dílku *Procházka ke Akademii umění* naráží na občasnou anachroničnost, komfortnost a konzervativnost petrohradského Anglického klubu, když popisuje činnost typizované postavy Starožilova: „Proč, ptám se já, proč se stále po deset let znovu ukazuje v klubu? Aby poslouchal, rozvíjel či rozpouštěl městské novinky či tajnosti z novin, aby nemilosrdně nadával na vše nové a oslavoval milovanou zastaralost, aby poobědval a usnul u šálku kávy za tůkání biliárových koulí...“³⁰⁶ Pavel Luk'janovič Jakovlev ve dvacátých letech devatenáctého století popisuje, jak se Anglický klub stal nedílnou součástí moskevského života a druhým domovem svých členů: „...Všechno je jim lhostejné. Jejich vlast a radosti – všechno je v klubu. Neumí existovat, neví, jak mluvit a co dělat mimo klub. ... Jedním slovem, v klubu je celá Moskva se všemi svými vrtochy, rozmachy a tradicemi.“³⁰⁷ Paradigmatický je v tomto smyslu přístup výrazného intelektuála Nikolaje Ivanoviče Turgeněva, který se o Anglickém klubu v deníkových zápisech vyjadřuje vždy spíše pejorativně a s odporem, ale přesto v něm byl schopen dobrovolně trávit téměř každý den.³⁰⁸ O velké provázanosti klubu a města hovoří i Filip Filipovič Vigel: „Moskevský anglický klub je pro pozorovatele velmi zajímavé místo. Je představitelem velké části moskevské společnosti, zkrátka, její věrné vyobrazení, její podstata.“³⁰⁹ Princip velmi intenzivní symbiózy Moskvy a

³⁰⁵ ŽICHAREV, *Zapiski sovremennika*, s. 167.

³⁰⁶ Konstantin Nikolajevič BATJUŠKOV, *Sočiněnija. Tom pervyj*, Moskva 1989, s. 81.

³⁰⁷ Pavel Luk'janovič JAKOVLEV, *Zapiski moskviča*, Moskva 1828, s. 64.

³⁰⁸ Viz *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, s. 259.

³⁰⁹ VIGEL, *Zapiski*, s. 549.

místního Anglického klubu byl potvrzován i o mnoho let později: „*Anglický klub byl po celou dobu své existence vždy úzce provázán se společenským životem Moskvy a celého Ruska.*“³¹⁰

Závěrem můžeme poznamenat, že dosah klubů směrem k formování občanské společnosti v Ruském impériu byl na rozdíl od zednářských lóží a literárních salonů mnohem více limitovaný. Zatímco totiž zednářství těžilo z hlubokých ruských religiálních tradic a skutečnosti, že poskytuje v carské říši takřka jediný legitimní filozoficko-duchovní směr a literární salony se zase opíraly o literární a umělecké preference ruské společnosti, anglické kluby v impériu nebyly tak pevně zakořeněny. Nemohly se totiž plně opírat o jakoukoliv tradici, neboť fenomén gentlemanských klubů byl pro impérium v této době něčím jako zjevení, zcela novou a dosud nepoznanou záležitostí. Tím, že ruská inteligence nemohla v klubech na rozdíl od výše jmenovaných společenských platforem zcela využít svého potenciálu, byla předem určena i míra pomyslné „občanské“ produktivity a smysluplnosti existence samotných klubů. Jako specificky britský fenomén, odpovídající též mentalitě a společnosti Albionu, se kluby ve stále europeizujícím se, doposud spíše frankofilním impériu uchytily a staly se nesmírně populární výplní života od služebných povinností osvobozené šlechtické inteligence. Ta v klubech spatřovala zejména možnost pasivní zábavy, dané karetními hrami a gastronomickými požitky. Vůči „občanskému“ charakteru klubů stojí i skutečnost, že jejich zakládání bylo do určité míry závislé na rozhodnutí vlády.³¹¹ Z hlediska sociální struktury pak navíc kluby zůstávaly mnohem více než zednářské lóže a salony, sídly šlechtické inteligence, nikoliv raznočinců. Na druhou stranu, směrem k formování občanské společnosti rozhodně nemůžeme pominout parciální demokratickou organizaci klubů, jejich osvětovou a společensky-agitační činnost danou širokými možnostmi klubových knihoven, čítáren periodik i možností svobodných debat na společensko-politická témata, včetně potenciální kritiky slabin společenského uspořádání.

Zastavíme-li se u poslední položky, je možné zdůraznit, že právě v klubech se díky možnosti vést diskuzi na nejružnější politická témata postupně vyvíjela ruská politická kultura. V tomto smyslu kluby do určité, byť velmi omezené míry skutečně kompenzovaly logickou absenci parlamentního shromáždění typického pro evropské země a současně je možné považovat za jakési předchůdce budoucí ruské dumy. V tomto smyslu psal poněkud ironicky i Nikolaj Ivanovič Turgeněv: „*Anglický klub mi nedávno zkušeností dokázal, jak přirozené je zastupitelství a jak je vlastní dokonce i členům našeho klubu. Záležitost se týkala zvýšení ceny za oběd. Stařešinové neboli ministrové to oznámili a předložili. Zvedla se opozice a vybrala*

³¹⁰ Vladimír Alexandrovič BESSONOV, *Moskovskije zadvorky*, Moskva 2002, s. 91.

³¹¹ ROZENTAL', „*I vot obščestvennoje mnen'e!*“, s. 38.

*svým předsedou jednoho dantistu: hovořil, křičel – přesně jako v parlamentu – a nakonec, hlasovali – zvýšení bylo odsouhlaseno; opozice byla rozbita a ministerští začali pít punč, křičet „hurá“, tlouct to stolů a provokovat opozici. Jen dej lidem prostředek hovořit o jejich zájmech a oni to vždy spolehlivě učiní.“*³¹² Když Mikuláš I. nastoupil na trůn, nechal uzavřít zednářské lóže a zakázal univerzitní výuku filozofie. Je paradigmatické, že činnost klubů však nezakázal, naopak, prý se vždy nechával informovat, jak byla ten či onen vládní krok v klubu reflektován.³¹³ Vladimír Alexejevič Giljarovskij přitom popisuje, že právě v „*tom našem krutém věku*“, jak mikulášovské období popisuje Puškin, bylo možné probírat taková témata, jako děkabristy, či nevolnickou otázku.³¹⁴ Svědčí to o poněkud odlišném společenském charakteru a významu této instituce v porovnání se zednářskými lóžemi, společnostmi či nejrozličnějšími literárními platformami. Kluby byly evidentně v této době vládnoucí garniturou nahlíženy ještě spíše jako konzervativní složky společnosti, z nichž carskému režimu nehrozilo žádné ohrožení či šíření liberálních tendencí. Na základě výše uvedeného se proto ztotožňujeme s názorem Isaaka Solomonoviče Rozentala, že „*krytalizace základních tendencí veřejného mínění probíhala vně klubu.*“³¹⁵ Navíc, bohužel nemůžeme vyloučit, že důvodem poklidné existence klubů i za autokratické mikulášovské éry plné všeobecného pronásledování a paranoii, byla možná skutečnost, že především v první polovině devatenáctého století v klubu namísto seriózních politických debat přežívalo částečně stále jen prázdné a kontraproduktivní tlachání o pošetilostech. Puškin psal v dopise přítelkyni Jelizavetě Michajlovně Chitrovo o Anglickém klubu: „*Nedají se zde sehnat francouzská periodika, a co se týče politických úvah o všem, co se událo, tak Anglický klub rozhodoval, zda kníže Dmitrij Golicyn byl v právu, když vydal nařízení o zákazu karetní hry. A uprostřed těchto orangutanů jsem odsouzen žít v nejzajímavějším období našeho století.*“³¹⁶ Zcela charakteristický je v tomto smyslu rovněž dopis člena moskevského Anglického klubu Alexandra Jakovleviče Bulgakovova³¹⁷ bratru Konstantinovi z roku 1827: „*Nevím, zda jsem Ti psal o zvláštním sporu, který se odehrává v klubu? Jakýsi Ščukin dostal nápad, že by členové měli mít právo neplatit za celou večeři, ale žádat pouze jedno jídlo a platit pouze za jednu porci. Proti tomu se postavila většina a námitka*

³¹² Dekabrist N. I. Turgenev. *Pis'ma k bratu S. I. Turgenevu*, Moskva 1936, s. 252-253.

³¹³ ROZENTAL, *Klub i parlament: iz istorii političeskich predstavlenij v Rossii*, in: *Rossija i sovremennij mir*, 2004, č. 1, s. 113.

³¹⁴ Vladimír Alexejevič GILJAROVSKIJ, *Moskva i moskviči*, Moskva 1983, s. 210; Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *A dlouho milovat mě bude lid....*, Praha 1949, s. 180.

³¹⁵ Tamtéž, s. 117.

³¹⁶ Puškin zde popisuje reakci Anglického klubu na revoluční události ve Francii roku 1830 zrušením francouzské karetní hry, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Polnoje sobranije sočiněnij, Tom dessjatyj, Pis'ma*, Moskva 1958, s. 301-302.

³¹⁷ RO RGB, f. 518, jedn. 12, Seznam členů moskevského Anglického klubu za rok 1817.

byla sepsána profesorem Davydovem. Když se o tom doslechl profesor Kačenovskij, byl uražen stylem toho psaní a zeptal se, kdo je autorem a dozvěděl se, že to byl jeho přítel Davydov, s kterým jsou na univerzitě vždy jednoho mínění. Nato mu začal vyčítat, že před ním tajil svůj názor a začal jej přesvědčovat, aby od tohoto názoru ustoupil; ale Davydov nesouhlasil a nyní se dva profesori, kteří jsou přátelé, pohádali kvůli porci jídla. Tento nesmyslný spor postavil jednu část klubu proti druhé jako nějaká vážná záležitost a včera byl ještě velký rozruch a v sobotu budou o tomto nesmyslu hlasovat...³¹⁸ Je možná, že to byla tato událost, která Alexandra Sergejeviče Puškina inspirovala k tomu, aby v konceptní verzi *Evžena Oněgina* použil v souvislosti s klubem verš: „poslouchá hádky o kaši“.³¹⁹ I Nikolaj Ivanovič Turgeněv v deníkových zápisech přiznal, že kromě četby francouzských periodik v petrohradském Anglickém klubu občas pouze „tlachať“.³²⁰ Filip Filipovič Vigel se kromě toho kriticky stavěl i vůči intelektuálnímu potenciálu členů klubu: „Člen moskevského anglického klubu! Ó, to je existence zcela specifického rodu, nemající podobnost ani v Rusku, ani v jiných zemích. Hlavním, příznačným rysem jeho charakteru je víra ve vlastní všeznalost. Seriózně bude diskutovat o tématech, která jsou mu zcela cizí a neznámá a bez obav vyjadřovat veškerou svou nevědomost. Horlivě se začne hádat s lékařem o medicíně, s umělcem o hudbě, malířství, sochařství, s vědcem o nauce, kterou daný vědec vyučuje, a tak dále. Chápu to nejen jako důsledek ignorance, ale i zcela neuvážené samolibosti.“³²¹ Nikolaj Ivanovič Turgeněv v této souvislosti píše: „Avšak rozhovory těchto nevinných klubistů jsou zcela nezajímavé. Nesahají dále než k Réamurovu teploměru a k novinkám z tisku (včetně Severní pošty). Může to být až nesnesitelné, když je potřeba si o čemkoliv promluvit.“³²² Ve dvacátých letech Fadděj Venediktovič Bulgarin psal v poměrně realistickém tónu, že důležité osobnosti veřejného života „vytvořily také areopag neboli vrchní soud, kde se probírá všechno, co se v současnosti děje. Mají svá zasedání v Anglickém klubu... Politika, válka, vnitřní uspořádání vlády, připravenost k postům, soudnictví, a zvláště oceňování hodnostmi a obdarování řády, vše je určeno k soudu tohoto křiklavého areopagu.“³²³

Již o necelé tři dekády později, roku 1856 však můžeme nalézt informace o tom, že „dokonce i Anglický klub.... nepřítel nepřátelsky diskutuje o nadcházejícím nevyhnutelném vyřešení

³¹⁸ Dopis Alexandra Jakovleviče Bulgakova Konstantinu Jakovleviči Bulgakovovi z 17. 3. 1827, *Brat'ja Bulgakovy, Perepiska*, sv. 3, s. 28.

³¹⁹ PUŠKIN, *Polnoje sobranije sočiněnija v 10 tomech*, svazek 5, s. 468.

³²⁰ Pro upřesnění, Turgeněv používá ruské slovo „boltat“, *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, s. 222.

³²¹ VIGEL, *Zapiski*, s. 549.

³²² *Archiv brat'ev Turgenevych*, sv. 5, s. 246-247.

³²³ Fadděj Venediktovič BULGARIN, *Sočiněnija*, Moskva 1990, s. 151.

nevolnické otázky“.³²⁴ Vzhledem k tomu, že ještě na počátku devatenáctého století byly kluby vnímány jako nový typ společenské platformy, trvalo samozřejmě určitou dobu, než se transformovaly do podoby seriózních center formování politické kultury, veřejného mínění a v důsledku i občanské společnosti. Jejich fungování bylo v rámci urbanizačního procesu velmi úzce vzájemně provázáno s daným městem, jeho charakterem a kulturním prostředím. S postupujícími lety se pak samozřejmě měnila i sociální struktura klubu, takže v druhé polovině devatenáctého století již jistě nemůžeme hovořit o dominantně aristokratické organizaci.³²⁵ V námi vymezeném období nám tak nezbyvá než analyzovat pouze počátky tohoto procesu, což však rozhodně není zcela bez přínosu.

Na závěr není možné podcenit význam klubů ani v oblasti charitativní, a především jejich již v studovaném období impozantní vliv z hlediska informačního a společensky integračního. Že v této roli vynikala nad petrohradským Anglickým klubem stejná instituce v Moskvě je dobře viditelné z dopisů mezi bratry Alexandrem a Konstantinem Jakovlevičem Bulgakovými. Alexandr Jakovlevič, který žil v Moskvě, se o místním Anglickém klubu jako zdroji informací zmiňuje velmi často svému bratrovi do Petrohradu, jenž naopak o zdejším klubu nepíše vůbec.³²⁶ Ať už ruská vzdělaná společnost chtěla, či nechtěla, kluby jako zcela nový a v důsledku nebývale stabilní a současně dynamický typ sociální a kulturní instituce se pro ni spolu s ostatními společenskými platformami stávaly vlivnými centry sociální sebeidentifikace, šířící standarty a normy společenského chování. Umožňovaly tak svým členům stát se postupně iniciativními a aktivními v oblasti veřejného prostoru. Zároveň se staly do jisté míry precedentem pro zakládání nových typů společenských platforem. Kluby sledovaného období představovaly jakýsi barometr atmosféry mezi inteligencí celého impéria, jak také dosvědčuje Alexandr Sergejevič Puškin, když Petru Andrejeviči Vjazemskému slibuje, že mu bude „*posílat svá pozorování o náladě Moskevského klubu*“.³²⁷ To, že byly kluby společností porovnávány se západoevropskými parlamenty svědčí o skutečnosti, že se v rámci veřejného mínění utvářel k těmto evropským institucím, respektive k nim souvisejícím politickým svobodám, určitý vztah i polemika o možnostech jejich existence v impériu. Navzdory všem výše zmíněným skutečnostem by tedy bylo chybou nezapočítávat kluby do celkového vývoje a dějin formování občanské společnosti v impériu. Petr Andrejevič Vjazemskij napsal, že „*V Anglickém klubu se*

³²⁴ Nikolaj Platonovič BARSUKOV, *Žizň i trudy M. P. Pogodina*, Sankt-Peterburg, kniha 14, s. 207.

³²⁵ ROZENTAL, *Klub i parlament: iz istorii političeskich predstavlenij v Rossii*, s. 119.

³²⁶ Viz *Brat'ja Bulgakovy. Perepiska*.

³²⁷ Dopis Alexandra Sergejeviče Puškina Petru Andrejeviči Vjazemskému z 16. 3. 1830, Alexandr Sergejevič PUŠKIN, *Dopisy*, Praha 1958, s. 199.

*jako v tmavé komoře odráží celé Rusko.*³²⁸ Tento citát do velké míry shrnuje rozporuplný charakter těchto institucí, v nichž společně koexistovala touha po pasivní zábavě a oddávání se světským požitkům, ale i snaha místní inteligence transformovat ruskou společnost k lepšímu. Kde ve zvláštní symbióze přežívala ignorance i talent a hledání nových poznatků, a kde se naprázdno tlachalo o pošetilostech a margináliích a současně řešila nevolnická otázka. Kde se členové hádali o porci jídla a kde se zároveň nechali inspirovat pro své nesmrtelné opusy Alexandr Sergejevič Gribojedov, Alexandr Sergejevič Puškin i Lev Nikolajevič Tolstoj.

³²⁸ Dopis Petra Andrejeviče Vjazemského Alexandru Ivanoviči Turgeněvovi z 18. 4. 1828, *Archiv bratů Turgeněvých, svazek 6., Pěpiska Alexandra Ivanoviče Turgeněva s kn. Petrom Andrejevičem Vjazemským, 1814-1833 gg.*, Petrograd 1921, s. 1828.

5. Ženy ve veřejném prostoru

Na první pohled by se mohlo zdát, že v tak neprogresivní zemi, jakou ruské impérium nepochybně ve studovaném období v některých sférách bylo, nebudou mít ženy ve společnosti nějak privilegovanou pozici. V tomto případě však platí, že opak je spíše pravdou. Následující kapitola bude věnována úloze, míře a významu žen ve veřejném prostoru a jejich potenciálnímu příspěvku ke snahám o vytváření občanské společnosti. Tato kapitola se tedy částečně tematicky prolíná s předchozími částmi práce.

Vývoj působení žen ve veřejné sféře začíná s „feminizačními“ kroky nikoho jiného než Petra I., který ženám umožnil vstup do jeho dvorských shromáždění, do divadel a dalších institucí. Tento vývoj následně urychlily vzdělávací reformy Kateřiny II. v druhé polovině devatenáctého století.³²⁹ Vezmeme-li uvedené části popořadě, do zednářských lóží ženy neměly přístup, neboť podle principů řádu mohly potenciálně odvádět členy lóží od duchovních tendencí hnutí, bratrské jednoty a jistého usebrání se. Každému novému členu bylo oznámeno, že „...zde v našich shromážděních neuznáváme jejich přítomnost, aby z nás jejich přitažlivá krása neučinila protivníky a nevyvolala žárlivost a hádky.“³³⁰ S každým zákazem, byť sebelépe odůvodněným, se však automaticky objevuje potenciální tužba jej překročit a podobně tomu bylo i v případě ruských žen studovaného období. Ve Francii se již ve čtyřicátých letech osmnáctého století objevily tzv. adoptivní ženské lóže, které však byly smíšeného charakteru, neboť zde ženy byly pod dohledem svých mužských protějšků. Byť by se z uvedeného mohlo zdát, že ženy měly v očích mužů-zednářů jen marginální postavení, není to pravda. Jedním z cílů zednářství byl sociální a intelektuální progres celé společnosti, tedy i žen, a v tomto genderovém hledisku nelze tomuto hnutí neupřít výrazně moderní charakter. Bohužel, v impériu si ženské zednářství nezískalo takovou popularitu, jako v liberálnější Francii. Proto zde můžeme zaregistrovat pouze tři ženské lóže. Roku 1799 byla založena lóže Tři korunovaných srdcí v Mitavě, roku 1780 vznikla ve Vilniusu lóže Dokonalé věrnosti a roku 1786 žytomyrská lóže Roztrženého mraku.³³¹ Mitavská ženská lóže byla iniciována slavným zednářským dobrodruhem hrabětem Alessandrem Cagliostrem, který během své návštěvy impéria roku 1779 založil spolu s dalšími lóží Hypatie³³² v Petrohradě, v jejímž čele si dokonce

³²⁹ Lisa BERNSTEIN, *Women on the Verge of a new Language: Russian Salon Hostesses in the First Half of The Nineteenth Century*, in: Helena Goscilo, Beth Holmgren (eds.), *Russia. Women. Culture*, Bloomington 1996, s. 209-210.

³³⁰ Cit. dle: SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 93.

³³¹ SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 31-32.

³³² Lóže byla nazvána podle Hypatie z Alexandrie (350/370-415), proslulé pohané novoplatonské filozofky a matematiky, první historicky známé „intelektuálky“ a předobrazu emancipované ženy.

představoval samotnou carevnu Kateřinu II. Kateřina, která byla schopna tolerovat pragmatické zednářské zájmy, nikoliv však pofidérní šarlatánství však v Cagliostrovi viděla zřetelné nebezpečí pro svou zemi a jako takového jej též vyobrazila v jedné ze svých zednářských komedií *Podvodník*, jako alchymistu Kalifalkžerstona. Cagliostra velmi brzy vykázala ze země, aniž by se s ním setkala a prohlásila o něm: „*Nikdy jsem jej neviděla, ani na blízko, ani na dálku, ani jsem nebyla v pokušení to učinit, jelikož nesnáším šarlatány.*“³³³ Byť tedy v čele lóže Hypatie nestála carevna, podle dobových svědectví „*dámy z vyšší společnosti a vynikajících vlastností tvořily tuto lóži, která nebyla ničím jiným, než svazkem přátelství a společenským shromážděním*“. Lóže Hypatie se pak „*těšila velkému úspěchu*“.³³⁴ Více informací o činnosti a aktivitách této adoptivní lóže bohužel nemáme. Podle skotského lékaře Johna Robinsona působila v Petrohradě ještě jedna ženská instituce, tzv. lóže Věrnosti, která, pokud skutečně fungovala, byla sesterskou organizací lóže Dokonalé jednoty.³³⁵ Existovala-li totiž skutečně taková ženská lóže, mohlo to být jedině v rámci poměrně liberálního a otevřeného anglického systému, jehož byla Dokonalá jednota součástí.

Hovoříme-li o možné ženské účasti v klubech, dospějeme k velmi stručnému poznání. Anglické kluby byly opravdu veskrze a přísně mužské instituce, jež v podstatě na mužské společnosti zakládaly celou svou existenci a jejichž charakter byl určován ryze mužskými aktivitami. V námi studovaném období tedy ženy členkami klubů nebyly a skutečné ženské kluby vznikají až v druhé polovině 19. století.³³⁶

Platformou, na níž se tedy ženy mohly angažovat nejvýrazněji, zůstávají ze všech zmiňovaných jednoznačně literární salony. Ty je dokonce možné považovat za oblast, v níž ženy svým uplatněním a vlivem nad svými protějšky dominovaly. Ruské hostitelky měly ve vedení salonů velké vzory ve svých francouzských kolegyních, například Marii Tereze Rodet Geoffrin, Julii de Lespinase či Suzanne Necker, což byly vlivné představitelky francouzského osvícenství a hostitelky nejslavnějších pařížských salonů své doby. A konečně, vzory vzdělaných, silných žen, které dokázaly vést určitou společnost, měly hostitelky ruských salonů i v samotném impériu. Můžeme zmínit carevnu Kateřinu II., která udala jeden z precedentů pro vedení salonů, když sama vytvořila podobné, byť pouze dvorské společenství ve své

³³³ Cit. dle: Lurana Donnels O'MALLEY, *The Monarch and the Mystic: Catherine the Great's Strategy of Audience Enlightenment in the Siberian Shaman*, in: *The Slavic and the East European Journal*, vol. 41, č. 2 (léto 1997), s. 228.

³³⁴ Karl GEJHING, *Vospominanija senatora barona Karla Gejkinga*, *Russkaja starina*, 1897, č. 9, s. 532-535.

³³⁵ Viz John ROBINSON, *Proofs of a Conspiracy against all the Religions and Governments of Europe, Carried on in the Secret Meetings of Free Masons, Illuminati, and Reading Societies*, Edinburgh 1798, s. 197.

³³⁶ ROZENTAL', „*I vot obščestvennoje mnen'e!*“, s. 18.

Ermitáži.³³⁷ Za ženu s výbornými manažerskými schopnostmi, vlivem a vzděláním mohla Ruskám sloužit vzorem i carevnina nejbližší spolupracovnice a přítelkyně, kněžna Jekatěrina Romanovna Daškovová, prezidentka Ruské akademie, a především prezidentka Petrohradské akademie věd (dnes Ruské akademie věd). Daškovová byla mimořádně sečtělá a měla dobré povědomí o evropském kulturním a intelektuálním dění. I když se jí vlivem administrativních povinností na vedení vlastního salonu nedostávalo příliš času, rozhodně přispěla ke kulturní emancipaci ruských hostitelek salonů prvních dekád devatenáctého století.³³⁸ Podle Jurije Michajloviče Lotmana „v Rusku 18. století pouze kněžna Daškovová ... aspirovala na roli „politicko-literární dámy“, která se s komplikovaností sobě vlastní snažila obsadit současně neslučitelné role oficiálního představitele literatury a vedoucí opozičního salonu.“³³⁹ Kromě univerzálně vzdělané a schopné Daškovové můžeme do konce osmnáctého století zmínit ještě básnířku a hostitelku literárně-uměleckého salonu Jekatěrinu Alexandrovnu Knjažninovou, dceru básníka Alexandra Petroviče Sumarokova a manželku dramatika Jakova Borisoviče Knjažnina. Knjažninová byla jednou z prvních ruských literátek a současně hostitelek salonu.³⁴⁰

Mezi nejznámější salony první třetiny devatenáctého století, v jejichž čele stály ženy, můžeme jmenovat například salon Sofie Dmitrijevny Ponomarevové, Zinaidy Alexandrovny Volkonské Alexandry Andrejevny Vojejkové, Jekatěriny Andrejevny Karamzinové, hraběnky Jevdokije Petrovny Rostopčinové, dvorní dámy Alexandry Osipovny Smirnovové-Rosset, Jelizavety Michajlovny Chitrovo, hraběnky Darji Fjodorovny Fikel'mon (Ficquelmont) či Avdot'ji Petrovny Jelaginové. V této části bude věnován stručný prostor pouze třem různorodým salonům, jejichž působnost alespoň přibližně časově spadá do námi určeného období končícího děkabristickým povstáním. Největší pozornost pak je věnována salonu Zinaidy Alexandrovny Volkonské.

Salon Sofie Dmitrijevny Ponomarevové existoval v letech 1821-1824 v Petrohradě v domě na Furšatské ulici nedaleko Tauridského parku. Ponomarevová překvapivě nepocházela z urozené rodiny a byla pouze manželkou bohatého obchodníka. V jejím salonu byli hosty

³³⁷ Katia DIANINA, *Art and Authority: The Hermitage of Catherine the Great*, in: *The Russian Review*, sv. 63, č. 4 (říjen 2004), s. 646-650; BUNTURI, „K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...“, s. 43.

³³⁸ O Daškovové blíže viz Alexander WORONZOFF-DASHKOFF, *Dashkova. A Life of Influence and Exile*, Georgia 2008; Galina Ivanovna SMAGINA, *Spodvižnica Velikoj Jekateriny: očerki žizni i dejatel'nosti direktora Peterburgskoj Akademii nauk knjagini Jekateriny Romanovny Daškovoj*, Sankt-Peterburg 2006; Larisa Viktorovna TYČININA, *Velikaja Rossijanka: žizn' i dejatel'nost' knjagini Jekateriny Romanovny Daškovoj*, Moskva 2002.

³³⁹ Michail Jurjevič LOTMAN, *Literatura v kontekste ruskoj kul'tury XIII veka*, in: Michail Jurjevič Lotman, *O ruskoj literature*, Sankt-Peterburg 1997, s. 130.

³⁴⁰ Adele Marie BARKER, Jehanne GHEITH (ed.), *A history of women's writing in Russia*, Cambridge 2002, s. 42, 330; parodii na Knjažninovou a její literární činnost vytvořil Ivan Andrejevič Krylov ve své komedii *Uličníci (Prokazniki)*, kdy na začátku prvního dějství postava Taratova píše verše a prosí svého kadeřníka, aby našel vhodné rýmy, viz Ivan Andrejevič KRYLOV, *Polnoje sobranije sočiněnij v 3 tomach*, sv. 2, Moskva 1946, s. 224.

pouze muži, se kterými jako hostitelka neustále a nezávazně flirtovala, zatímco její vlastní manžel prakticky vůbec nevystupoval v roli hostitele.³⁴¹ Mohlo by se tedy zdát, že se zde o žádnou kreativní činnost nejednalo. Naopak, vzhledem ke svému původu byla Ponomarovová výborně vzdělaná, ovládala čtyři světové jazyky a její dětinská koketérie, rokoková hravost a vyhraněná individualita sloužily pouze jako stimul pro tvůrčí, „rytířskou“ činnost jejich obdivovatelů. Ponomarovová dokázala za maskou koketující dívenky skrývat skutečný intelekt, vystupování arbitra vkusu, a především schopnost integrovat a sjednocovat své různorodé hosty: „...skutečně měla vzácnou schopnost oživovat a sbližovat i tu nejrozdělenější společnost...“³⁴² Náplní salonu byly debaty o klasicismu a romantismu. Ponomarovové salon je tak vnímán jako výrazný příspěvek k rozvoji ruského jazyka a literatury a současné socializace mužů a žen, respektive, v tomto případě jen jediné ženy.³⁴³

„Během posledních let panování Alexandra I. a během pokračování celé vlády cara Mikuláše, kdy literární kroužky sehrály tak důležitou roli, byl salon Avdotji Petrovny Jelaginové v Moskvě centrem a shromážděním veškeré ruské inteligence a všeho, co u nás bylo nejosvětenějšího, literárního a vědecky vzdělaného.“³⁴⁴ V rodině Avdotji Petrovny Jelaginové bylo vedení salonů již zaběhnuté. Jelaginové matka Varvara Anfanasjevna Juškovová vedla jako žena jeden z prvních literárních salonů vůbec, navíc se jednalo „pouze“ o salon provinční, nacházející se v budoucím centru výroby perníku a samovarů, Tule.³⁴⁵ Jelaginová, jako další schopná žena svého rodu, byla v rámci rodinných tradic výborně vzdělána a disponovala silnou vůlí a odhodláním. Byla zdatnou a nesmírně pracovitou překladatelkou z cizích jazyků a díky tomu se stala blízkou spolupracovnicí a přítelkyní Vasilije Andrejeviče Žukovského. Její korespondence s tímto básníkem dokazuje, že byla velmi talentovanou spisovatelkou a debatérkou.³⁴⁶ Vzhledem ke skutečnosti, že v této době ještě stále většina žen-intelektuálek psala v korespondenci francouzsky, je u Jelaginové překvapující, že ve stovkách jejích dopisů je používána moderní a čistá ruština.³⁴⁷ Kromě jiného se Jelaginová intenzivně zabývala i pedagogickou teorií a rozvojem pedagogického myšlení v impériu.³⁴⁸ Svůj salon v Moskvě u

³⁴¹ Ju. I. PIVOVAROVA, *Rol' ženštiny v literaturnom salone (na materiale russkoj kul'tury načala 19. veka)*, in: Jaroslavskij pedagogičeskij vestnik, 2015, sv. 1, č. 2, s. 129; BUNTURI, „K prijutu tichomu besedy prosveščennoj...“, s. 133.

³⁴² Viktor Pavlovič GAJEVSKIJ, *Delvig*, in: Sovremennik, 1854, č. 1, s. 28-29.

³⁴³ BERNSTEIN, *Women on the Verge of a new Language*, s. 211-212.

³⁴⁴ Konstantin Dmitrijevič KAVELIN, A. P. Jelagina, Sankt-Peterburg 1899, sv. III., s. 1118.

³⁴⁵ Barbara Alpern ENGEL, *Women in Russia 1700-2000*, Cambridge 2004, s. 37-38.

³⁴⁶ E. M. ŽILJAKOVA (ed.), *Perepiska V. A. Žukovskogo i A. P. Jelaginoj 1813-1852*, Moskva 2009.

³⁴⁷ Viz např. OR RGB, f. 99, k. 23, jedn. 10, dopis Avdotji Petrovny Jelaginové Alexandře Andrejevne Vojejkové z 28. 10. 1823.

³⁴⁸ E. M. ŽILJAKOVA, A. P. Jelagina v istorii rossijskogo obrazovanija (po materialam perepiski A. P. Jelaginoj s V. A. Žukovskim), in: Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 206, č. 291, s. 267-275.

Krasnych vorot vedla od dvacátých let po několik dekád. Vitalita jejího salonu byla dána především ruštinou, jako jazykem jeho intelektuální debaty. Shromáždění v salonu se podobaly univerzitním seminářům. Hlavním tématem diskuzí byl ruský jazyk, který hostitelka mistrně ovládala, a především ruská próza. Ne náhodou to byl právě syn Jelaginové, Ivan Vasilijevič Kirejevskij, který prohlásil, že budoucnost ruské literatury spočívá právě v próze. V pozdějších letech bylo tedy směřování salonu blízké slavjanofilství. Vzdálenost od carské vlády v Petrohradě salonu Jelaginové navíc umožňovala stát se po roce 1825 mírně opozičním centrem, sympatizujícím s myšlenkami děkabristů.³⁴⁹

Kněžna Zinaida Alexandrovna Volkonská, rozená Běloselská-Bělozerská, vedla svůj literární salon v letech 1824-1829 v Moskvě v dodnes existujícím domě na Tverské ulici, č. 14. Volkonská, v dikci Virginie Woolfové prototyp „dcery vzdělaného muže“³⁵⁰, pocházela z urozené rodiny diplomata a uměleckého mecenáše, proto byla i velmi zcestovalá a během působení v Moskvě těžila především ze svých kontaktů se zde žijícími italskými umělci. Byla blízkou přítelkyní cara Alexandra I., či italského skladatele Giovanni Rossiniho, v jehož opeře *Tankred* ztvárnila titulní roli.³⁵¹ Vycházejíce z kosmopolitního prostředí, Volkonská byla literárně,³⁵² herecky, a především hudebně nadaná. V dívčím věku se jí dostávalo pravidelných lekcí kompozice a zpěvu. Měla skvělý mezzosoprán a později kontraalt, a dokonce vystupovala v některých hudebních představeních a operách, včetně akcí pořádaných v rámci Vídeňského kongresu, kde byla spolu se suitou Alexandra I.³⁵³ Byla dokonce autorkou fragmentů opery Jana z Arku.³⁵⁴ Její aristokratické postavení ji bohužel znemožnilo věnovat se zpěvu v impériu na profesionální, veřejné úrovni, lásku k tomuto odvětví však kompenzovala právě různorodými aktivitami v rámci moskevského salonu. Její salon se tedy dá označit za literárně-hudební.

V Moskvě druhé poloviny dvacátých let shromažďovala Volkonská místní inteligenci a umělce, ať už se jednalo o skladatele, zpěváky či hudebníky. Náplní salonu byla především

³⁴⁹ N. V. ČUPRINOVA, *Vlijanije literaturnych salonov na ženskoje tvorčestvo pervoj poloviny 19. veka*, in: Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Russkaja filologija, 2014, č. 1, s. 136; BERNSTEIN, *Women on the Verge of a new Language*, s. 215-219.

³⁵⁰ Woolfová takto obvykle označovala ženy z vyšší společnosti.

³⁵¹ STITES, *Serfdom, Society, and the Arts in Imperial Russia*, s. 69.

³⁵² Filip Filipovič Vigel označuje Volkonskou za „slavnou spisovatelku“, viz VIGEL, *Zapiski*, s. 206.

³⁵³ Jekatěrina Valentinovna IVANOVA, *Zinaida Volkonskaja, pevica, muzykalnyj dejatel, kompozitor*. Avtoreferat dissertacii, Sankt-Peterburg 2008, s. 11; Marina DOLGUŠINA, *U istokov ženskogo kompozitorskogo tvorčestva v Rossii*, in: Starinnaja muzyka, 2016, č. 2, s. 1-2.

³⁵⁴ Philipp Ross BULLOCK, *Women and Music*, in: Wendy Rosslyn, Alessandra Tosi (eds.) *Women in Nineteenth-Century Russia. Lives and Culture*, Cambridge 2012, s. 123.

literární činnost, ale též pořádání koncertů, tanečních večerů,³⁵⁵ divadelních představení³⁵⁶ či improvizovaných hudebně-scénických vystoupení. Alexandra Sergejeviče Puškina prý Volkonská okouzila, když při jeho první návštěvě salonu zazpívala jeho vlastní zhudebněné verše jeho básně. O jejím salonu referoval Petr Andrejevič Vjazemskij: „*Moskevský dům kněžny Zinaidy Volkonské byl vybraným místem, kde se setkávaly všechny významné a elitní osobnosti tehdejší společnosti. Shromažďovali se zde představitelé velkého světa, hodnostáři i dandyové, mládež i starší generace, inteligence, profesori, spisovatelé, novináři, básníci a umělci. Všechno v tom domě neslo stopu služby umění a myšlení. Bývala v něm čtení, koncerty diletantek a milovnic italských oper. Uprostřed umělců a v čele nich stála sama hostitelka. Když jí člověk slyšel, nemohl zapomenout na dojem, který dělala svým plným a zvučným kontraaltem...*“³⁵⁷

Kněžna se v Moskvě věnovala pečlivému studiu ruského jazyka, reálií a etnografických památek. Díky tomu byla jmenována členkou Společnosti ruské historie a ruských pamětihodností. V salonu pořádala tzv. akademické obědy, kterými podporovala své kontakty se zdejšími univerzitními vědci.³⁵⁸ Jako literátka se na rozdíl od jiných žen-autorek nevěnovala milostným motivům, nýbrž spíše exotickým či společenským motivům.³⁵⁹ Velkou část hostů jejího salonu tvořili příslušníci tzv. společnosti ljubomudrov, moskevského filozofického kroužku, do něhož patřil např. kníže Vladimír Fjodorovič Odojevskij či předčasně zesnulý básnický talent Dmitrij Vladimirovič Venevitinov.³⁶⁰ Volkonská byla vášnivá sběratelka západoevropského umění. V rámci Moskevské univerzity se jako vůbec první intelektuálka v Rusku marně snažila otevřít muzeum, které by trochu paradoxně shromažďovalo pouze díla západoevropského malířství.³⁶¹

Důvodem ukončení působení Volkonské salonu bylo především děkabristické povstání a jeho důsledky. Muž Volkonské, byl starším bratrem Sergeje Grigorjeviče Volkonského,

³⁵⁵ Viz dopis Alexandra Jakovleviče Bulgakova Konstantinu Jakovleviči Bulgakovovi z 14. 2. 1827, *Brat'ja Bulgakovy. Perepiska*, sv. III., s. 17.

³⁵⁶ Alexandr Jakovlevič Bulgakov píše o tom, že kněžna Volkonská hrála například v hrách od populárního Pierra de Marivaux, viz *Pis'ma A. Ja. Bulgakova K. Ja. Bulgakovu*, in: *Russkij archiv*, 1901, sv. 2, s. 215.

³⁵⁷ Petr Andrejevič VJAZEMSKIJ, *Polnoje sobranije sočiněnij*, sv. 7, Sankt-Peterburg 1878-1896, s. 329.

³⁵⁸ V. V. OBRAZCOVA, *Caricy muz i krasoty...*, in: *Mir čeloveka*, 2007, č. 4, s. 18-19.

³⁵⁹ Alessandra TOSI, *Women and Literature, Women in Literature: Female Authors of Fiction in the Early Nineteenth Century*, in: Wendy Rosslyn, Alessandra Tosi (eds.), *Women in Russian Culture and Society, 1700-1825*, New York 2007, s. 42.

³⁶⁰ Thomas P. HODGE, *A Double Garland: Poetry and Art-song in Early-nineteenth-century Russia*, Evanston 2000, s. 225-226; Ljudmila Vladimirovna KONSTANTINOVA, *Obščestvo ljubomudrija*, Avtoreferat disertacii, Moskva 1995, s. 13.

³⁶¹ Rosalind P. BLAKESLEY, *Art, Nationhood, and Display: Zinaida Volkonskaia and Russia's Quest for a National Museum of Art*, in: *Slavic Review*, sv. 67, č. 4 (zima 2008), s. 912-913; STITES, *Serfdom, Society, and the Arts in Imperial Russia*, s. 316.

k nuceným pracím a vyhnanství odsouzeného předního děkabristy. Vzhledem k tomu, že jeho žena Marie Nikolajevna Volkonská byla její švagrovou, podílela se Zinaida Volkonská intenzivně na vypravení manželek děkabristů na Sibiř, čímž se dostala do nepřízně vládnoucí garnitury. Zpráva, která se dostala k představiteli třetího oddělení hraběti Alexandru Christoforoviči Benkendorfovi, hovoří o kněžně následovně: „Mezi dámami jsou nesmiřitelné a vždy hotové ke konfliktu s vládou kněžna Volkonská a paní generálová Konovnicyna. Jejich kroužky slouží ke koncentraci všech nespokojených a nebrání hněvu, který směřují na vládu a její poddané.“³⁶² Salon Volkonské se v této době represí a všeobecného útlumu kulturního života stal jedním z mála míst, kde byly ideálům děkabristů zachovávány věrnost a sympatie.³⁶³ Marie Nikolajevna Volkonská ve svých pamětech popisuje jeden z posledních večerů před odjezdem na Sibiř v prosinci 1826, který strávila v Zinaidině salonu: „V Moskvě jsem se zastavila u Zinaidy Volkonské, mé třetí švagrové; přijala mě s něžností a dobrotou, které mi zůstaly navždy v paměti; zahrnula mě pozorností a péčí, plná lásky a soucitu ke mně. Znaje moji vášeň k hudbě, pozvala všechny italské zpěváky, pobývajících tehdy v Moskvě a několik talentovaných dívek z moskevské společnosti. Byla jsem u vytržení z překrásného italského zpěvu a myšlenka, že jej slyším naposledy jen zesílila mé nadšení. Po cestě jsem se nachladila a úplně jsem ztratila hlas; zpívaly se právě ty kusy, které jsem nejlépe znala; mučila mě nemožnost přidat se ke zpěvu. Říkala jsem jim: „Ještě, ještě, vždyť pochopíte, že již nikdy více neuslyším hudbu.“³⁶⁴ Tento večer, který Volkonská pořádala s vědomím možných vládních postihů a kterého se zúčastnil i „enfant terrible“ Puškin, je třeba bezpodmínečně chápat jako zřetelný projev politické opozice.

Dusná a liberálními tendencím nepřející atmosféra, která panovala v zemi po nástupu Mikuláše I., Volkonskou zklamala. Roku 1829 proto natrvalo opustila impérium a zbytek života prožila s menšími přestávkami v Itálii, kde rovněž přestoupila na katolickou víru. Ani v Římě však kněžna nezhálela a její dům se stal důležitým kulturním centrem ruských umělců nacházejících se na Apeninském poloostrově. U Volkonské v Římě tak pobýval například Nikolaj Vasiljevič Gogol.³⁶⁵

³⁶² Russkaja starina, 1881, č. 9, s. 191.

³⁶³ Natal'ja Vladimirovna SAJKINA, *Moskovskij literaturnyj salon knjaginy Zinaidy Volkonskoj*, Moskva 2005, s. 142.

³⁶⁴ Marie Nikolajevna VOLKONSKÁ, *Zapiski*, Sankt-Peterburg 1904, s. 62,64; tato slova Volkonské se naštěstí nevyplnila, neboť její hudební večery ve vyhnanství v Irkutsku v dodnes stojícím domě na ulici Volkonského, č. 10 ve čtyřicátých letech se staly jedním z nejdůležitějších kulturních center tehdejší Sibiře, viz např. Olga Arkadjevna AKULIČ, *Irkutsk i dekabristy*, in: *Mír ruského slova*, 2014, č. 1, s. 117-120.

³⁶⁵ OBRAZCOVA, *Caricy muz i krasoty...*, s. 20-21.

Salon Zinaidy Volkonské mezi podobnými institucemi vedenými ženami vyniká především jedinečností, nezávislostí a silou své hostitelky. Zinaida Alexandrovna Volkonská byla mimořádně talentovaná a tvůrčí osobnost, která si po celý svůj život zachovala ve své literární prozaické činnosti nebývalou originalitu v koncepci i tvaru a na rozdíl od jiných ruských autorek neklesla v tvorbě k standartnímu sentimentalismu a diletantismu. Volkonské próza je téměř až avantgardní svým tíhnutím k exotickému prostředí,³⁶⁶ společenským tématům a žánru psychologického realismu, konkrétně postavení ženy ve společnosti. Její dílo je důležité i z hlediska feministického, neboť jasně upozorňuje na to, že podřízená role ženy ve společnosti je škodlivá z hlediska etického, sociálního i ekonomického.³⁶⁷ Co se týče „občanské“ vyspělosti kněžny Volkonské, je nesmírně důležité poznamenat, že v době po 14. prosinci, kdy se nenávratně vytvořila nepřekonatelná propast mezi politickou mocí a intelektuální společností, či chceme-li, veřejností, byl to právě její moskevský salon, který představoval centrum jakéhosi politického pre-disentu. Byť tedy Volkonská pocházela z elitního aristokratického prostředí a určitou dobu měla velmi blízké vztahy s carským dvorem, zachovala si svou morální integritu, kulturní nezávislost a navzdory veškeré kritice svého okolí i příbuzných i nonkonformnost.

Urbanizační pokrok v impériu a rozvoj kultury v městech výrazně napomohl i kulturní emancipaci ruských žen. Ruské ženy se jako hostitelky salonů v této roli výrazně osvědčily, tato pozice navíc značnou měrou přispěla k jejich vzrůstající roli v ruském kulturním životě a společnosti. Ženy se vedením salonů přímo podílely na rozvoji intelektuálního života, formování estetických vzorců, literárního vkusu a vytváření veřejného prostoru. Právě v rámci salonů se ženy stávaly intelektuálně a do určité míry i společensky rovnocenné mužům a často je v roli hostitele salonů svými přirozenými schopnostmi překonávaly. Zřetelná ženská dominance v salonech dokazuje jejich klíčové postavení v procesu formování impéria jako kulturní mocnosti, stejně tak jako postupného formování občanské společnosti v zemi, neboť jen v takové společnosti mohou být ženy postaveny na roveň se svými protějšky.

³⁶⁶ Volkonské dílo *Čtyři novely* se odehrává například v Západní Africe či Afghánistánu, Alessandra TOSI, *Women and Literature, Women in Literature*, s. 55.

³⁶⁷ Alessandra TOSI, *Women and Literature, Women in Literature*, s. 54-55.

6. Učené společnosti

Úkolem této velmi krátké kapitoly je nastínit činnost poslední důležité veřejné platformy v impériu studovaného období. Různorodé dobrovolné učené společnosti si kladly za cíl zlepšit stav ruské společnosti prostřednictvím šíření a propagandy vzdělávání, umění a vědeckých poznatků. Na tomto místě se budeme stručně zabývat první a nejstarší institucí tohoto druhu, Svobodnou ekonomickou společností.

Většina učených společností v zemi byla paradoxně iniciována panovníkem a její vznik byl ovlivněn zahraničními vědci a akademiky. Kromě Svobodné ekonomické společnosti můžeme pro námi zvolené období jmenovat ještě například Společnost ruské historie a pamětihodností, jejíž členkou byla Zinaida Alexandrovna Volkonská, Společnost přátel ruské literatury, Společnost přírodovědců, či Moskevskou zemědělskou společnost.³⁶⁸

Celým jménem Svobodná ekonomická společnost pro povzbuzení zemědělství a hospodářství, byla první ruskou dobrovolnou učenou společností a rovněž nejstarší ekonomickou společností na světě. Byla založena roku 1765 po vzoru zahraničních fundací učených společností jako první ruská instituce veřejné sféry a podobně jako zemědělské společnosti v Anglii, Francii či německy hovořících oblastech byl její vznik výsledkem vědeckého a zemědělského pokroku země.³⁶⁹ Myšlenka vzniku společnosti souvisí s tendencemi prosazovanými Kateřinou II., která se snažila společnost stimulovat nejen k povinnosti vůči státu, ale i ke společnosti samé. Pojem „svobodná“ znamenal výjimečný status nevládní organizace, které bylo panovnicí garantována nezávislost. Tato nezávislost však byla vyrovnávána spoléháním se na materiální a politickou podporu panovníka. V jednom z prvních svazků periodika vydávaného společností byl popsán její filantropický charakter: „*Naše společnost je tvořena pouze těmi lidmi, kteří nemají zájem o osobní zisk či marnivé předvádění svého talentu, ale kteří mají jen zájem a touhu být užitečnými vlasti.*“³⁷⁰ Taková slova lze v zemi, kde doposud bylo jediným cílem sloužit Bohu a carovi, považovat za bezprecedentní, je však třeba mít realisticky na mysli, že zejména pro řadu členů šlechtického původu mělo členství ve společnosti jen estetický, ceremoniální význam a instituci využívali jen kvůli užitečným sociálním kontaktům.³⁷¹

³⁶⁸ Joseph BRADLEY, *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society*, London 2009, s. 42, 45.

³⁶⁹ GROSUL, *Ruskoje občestvo XVIII-XIX vekov*, s. 95; COLUM LECKEY, *Patrons of Enlightenment: The Free Economic Society in Eighteenth-Century Russia*, Lanham 2011, s. 19.

³⁷⁰ „*Preduvedomenije*“, Trudy Vol'nago Ekonomičeskago Obščestva, 1, 1765, s. p.

³⁷¹ STELLNER, *Rusko a střední Evropa v 18. století*, II. díl, s. 104; BRADLEY, *Voluntary Associations in Tsarist Russia*, s. 40, 55.

Svobodná ekonomická společnost měla většinově a tajně volené představitele, kteří přijímali nové členy, schvalovali projekty a rozpočet. Její zasedání byla v pozdějších letech přístupná veřejnosti. Podobně jako u Moskevské univerzity se na Svobodnou ekonomickou společnost nevztahovala cenzura, a navíc mohla svobodně a bez cenzury získávat publikace ze zahraničí. Instituce ústavy Svobodné ekonomické společnosti dávala organizaci vědomí svébytnosti a určité, byť parciální formy samosprávy. Ačkoliv byla společnost dotována carskou vládou, ta nikdy neurčovala, jak má instituce tyto finance utrácet.³⁷² Byť Jürgen Habermas připisuje klíčovou úlohu ve formování občanské společnosti měšťanstvu, Svobodná ekonomická společnost, stejně jako další učené společnosti po celé Evropě, byla založena šlechtici, dvořany, vědci a statkáři. Mezi zakládající členy Svobodné ekonomické společnosti patřil například carevnický poradce Jakob Sievers, otec kněžny Daškovové, senátor, kníže Roman Illarionovič Voroncov, akademik, mechanik a významný zednář Andrej Konstantinovič Nartov či chemik z Lipska Gottlieb Lehman. Počet členů rostl postupně ze čtrnácti na několik stovek ke konci studovaného období.³⁷³ Ze sociálního hlediska bylo personální složení společnosti různorodé a relativně rovnoměrné, neboť zde kromě vysoce postavených šlechticů a zahraničních členů byly poměrně dobře zastoupeny i střední vrstvy v podobě duchovních a obchodníků.³⁷⁴

V průběhu studovaného období se společnost stala jakýmsi fórem pro šlechtice, profesionály, vědce, ekonomy, spisovatele a právníky k debatám a testování progresivních koncepcí z oblasti ekonomie a zemědělství. Až do reformního období Alexandra II. však byl praktický dopad společnosti značně limitovaný. První dekády působení společnosti však poskytly dobrý základ pro fungování v druhé polovině devatenáctého století, kdy se Svobodná ekonomická společnost intenzivně angažovala v zakládání veřejných knihoven a podpoře veřejného zdravotnictví. Tomuto odvětví se v rámci zájmu o modernizaci a charitativní činnost věnovala společnost již v prvních dekádách devatenáctého století. Od roku 1804 po následující dvě dekády organizovala Svobodná ekonomická společnost očkování proti tehdy velmi nebezpečným neštovicím v devatenácti provinciích impéria. Společnost realizovala produkci a roznos materiálů informujících o očkování a zajišťovala dovoz očkovacího náčiní.

Od roku 1823 byl prezidentem společnosti velice schopný „proto-liberál“ hrabě Nikolaj Semjonovič Mordvinov, který zintenzivnil a systematizoval postup společnosti v boji proti epidemické nemoci. Vyžádal si větší finanční podporu od státu a díky tomu zahájil ve všech

³⁷² BRADLEY, *Voluntary Associations in Tsarist Russia*, s. 51.

³⁷³ Tamtéž, s. 54.

³⁷⁴ Colum LECKEY, *Patronage and Public Culture in the Russian Free Economic Society 1765-1796*, in: *Slavic Review*, sv. 64, č. 2 (léto 2005), s. 372.

ruských provinciích systematickou a regulérní prevenci proti neštovicím. Do provincií byly dodávány očkovací nástroje, informační brožury a návody ve dvanácti jazycích a byly tištěny statistiky očkovaných. V Petrohradě pak byla společností otevřena bezplatná očkovací klinika a instruktážní očkovací středisko.³⁷⁵

Z hlediska veřejného jsou rovněž důležité pravidelné soutěže v zaslání eseje na dané téma ze zemědělství, které společnost vypisovala. Je zajímavé, že vítězství v první takové soutěži získala práce s myšlenkou zrušení nevolnického práva, která byla později rovněž opublikována v periodiku společnosti.³⁷⁶

Ruská Svobodná ekonomická společnost, která existovala až do první světové války, sloužila po celou dobu svého působení jako specifická kulturní instituce veřejně-vládního charakteru. Po jejím vzoru vznikalo ve studovaném období velké množství dalších učených společností v nejrůznějších zájmových oblastech. Samozřejmě, reálné dopady na zemědělský život v provinciích, stejně tak jako zájem o otázku nevolnictví nemůžeme přeceňovat, v tom Svobodná ekonomická společnost nijak nevybočovala z rámce ostatních platform s podobnými intencemi. Navíc, poměrně úzká propojenost s vládními strukturami po celé námi studované období redukovala občanský potenciál instituce. Další rozporuplností v rámci Svobodné ekonomické společnosti byla i skutečnost, že si instituce kladla za cíl uvádět na venkově hospodářské a zemědělské inovace a moderní postupy, ale sami členové společnosti zůstávali v tomto ohledu do velké míry silně konzervativní. Z námi studovaných společenských platform se však jedná o tu nejstabilnější a rovněž tu, která si v průběhu fungování postupně získala veřejný charakter a rozsáhlý územní vliv, neboť svými aktivitami propojovala představitele společnosti s jejími podporovateli a členy ve vzdálených provinciích napříč celým impériem. Právě v decentralizované administraci, kterou společnost zavedla během procesu očkování proti neštovicím můžeme vidět úspěšný příklad využití a práce s veřejným prostorem.

³⁷⁵ Joan Klobe PRATT, *The Free Economic Society and the Battle against Smallpox: A „Public Sphere“ in Action*, in: *The Russian Review*, sv. 61, č. 4 (říjen 2002), s. 560-564.

³⁷⁶ K soutěži více viz: Roger P. BARTLETT, *The Free Economic Society: the Foundation years and the Prize Essay Competition of 1766 on Peasant Property*, in: Eckhard Hübner (ed.), *Russland zur Zeit Katharinas II. Absolutismus-Aufklärung-Pragmatismus*, Wien 1998, s. 181-214; GROSUL, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov*, s. 95-96.

Závěr

Vývoj každé z námi studovaných institucí byl odpovídajícím způsobem propojen s určitou sférou. Zatímco zednářství pro Rusy nahrazovalo ustupující dominanci ortodoxie a představovalo zajímavou duchovní a mystickou alternativu, salony byly jako spojené nádoby vzájemně provázány s vývojem ruské literatury. Existence klubů byla více či méně závislá na modernizacích převzatých z Evropy, a především na urbanizačním procesu. Naučné společnosti zase souvisely do velké míry s vědeckým a technickým progresem. Každá z výše analyzovaných společenských platform, ať už se jedná o zednářské lóže, společenské salony, kluby či učené společnosti představuje v námi studovaném období zatím jen jakousi přechodovou fází na cestě ke skutečné občanské společnosti v impériu, jejíž čas nadejde teprve v druhé polovině devatenáctého století. Každá z jednotlivých probíraných platform totiž byla menší či větší měrou jakýmsi hybridem, co se týče vzájemné dialektiky veřejnosti a vlády, který je pro formování občanské společnosti tak důležitá.

Zednářské lóže byly z nezanedbatelné části tvořeny aristokracií, včetně aristokracie, která zastávala klíčové posty v rámci garnitury. Ačkoliv zednářské lóže neměly politický charakter, propojení těchto členů dvorské aristokracie s hnutím bylo nezpochybnitelné, nemluvě o jisté, byť stále se zmenšující, míře uzavřenosti zednářského hnutí vůči veřejnosti a veřejnému mínění. Nemůžeme proto explicitně hovořit o jednotce občanské společnosti, neboť vzájemná provázanost formující se veřejnosti a vlády je zde stále zřetelně patrná.

Rovněž u klubů můžeme ve sledovaném období pozorovat jistou formu spolupráce a kooperace s vládnoucími složkami. Skutečnost, že Mikuláš I. chápal Anglický klub jako svého druhu poradní orgán, a že klubisty byli minimálně z počátku především osobnosti z řad aristokracie, neboť střední vrstvy si vysoké členské poplatky nebyly schopné dovolit, bohužel není ve vztahu k občanské společnosti příliš lichotivá. Jak dokládají deníkové zápisy a korespondence progresivního liberálního myslitele Nikolaje Ivanoviče Turgeněva nebo poznámky Alexandra Sergejeviče Puškina, členové klubů byli v tomto období často pouze do sebe zahleděnými, pošetilými, přízemními pasivními a vůči tehdejším sociálním problémům včetně nevolnictví ignorantskými osobami. A s takovými je těžké dosáhnout jakéhokoliv úspěchu, natož pak formování občanské společnosti v zemi, o níž existují pochybnosti, jestli zde občanská společnost je v dnešní době. Nikoliv náhodou si Turgeněv, který ostatně

myšlenkově výrazně předběhl svou dobu, v roce 1819 v souvislosti s nevolnickou otázkou trochu prorocky posteskl: „*Cožpak to vše zůstane, tak jako nyní?*“³⁷⁷

Problémy samozřejmě existovaly i v případě společenských literárních salonů, i když zde obstrukce vůči občanské společnosti nabývaly poněkud odlišného charakteru. Samozřejmě, v prvních dekádách devatenáctého století bylo ještě obvyklé, že literáti sdíleli stejné, nebo minimálně podobné sociální zázemí a kulturní prostředí jako jejich čtenáři, což salony odsuzuje k jisté sociální monotónnosti. Jak však bylo ukázáno na příkladu salonu Alexeje Nikolajeviče Olenina, salony neměly na rozdíl od lóží tak intenzivně šlechtický charakter, naopak, postupně se transformovaly v centra sílící raznočinské vrstvy, nehledě na skutečnost, že velké množství tehdejších literátů bylo na počátku devatenáctého století šlechtici již jen podle jména. Vyvráceno bylo tedy pomyslné sociální elitářství salonů, a co se týče elitářství kulturního, můžeme prohlásit, že nepsaným požadavkem členství v salonu byla pouze znalost nejnovějších literárních tendencí, případně sklon či minimálně zájem o literární činnost nebo dění a zejména kritické myšlení. Nejednalo se tedy rozhodně o přísně uzavřené jednotky, které by ostrakizovaly odlišně smýšlející jedince. Jistým problémem v případě salonů je však jejich určitá konzervativnost a pasivita v přístupu k politickým tématům, čehož je ostatně příkladem i Oleninův salon. S přihlédnutím k poměrům ve sledovaném období to však nepředstavuje přílišnou slabinu. Salony je tak třeba ze všech námi zmiňovaných společenských platform považovat za tu instituci ruské veřejnosti, která má svým potenciálem vůči jednotlivým občanským svobodám i nezávislé společnosti jednoznačně nejbližší k formování občanské společnosti. Pro jejich členy jsou salony zároveň jakousi přechodovou fází mezi patronátem carského dvora a literární angažovaností jako nezávislou a výdělečnou činností.

Hlavním cílem této práce však nebylo hledání důkazů o tom, co od občanské společnosti zmiňované platformy vzdalovalo, ale nýbrž naopak, jaké charakteristické rysy občanské společnosti jim v tomto pro impérium stále raném, neprogresivním období můžeme přisuzovat. A byť by se to po právě zmíněném nemuselo zdát, těchto rysů přibližujících impérium skutečné společnosti občanů je poměrně dostatečné množství.

Z hlediska důležitosti argumentů je nejprve třeba poznamenat, že všechny uváděné společenské platformy se nacházely větší či menší měrou mimo vládní carský systém. To znamená, že se jednalo o instituce, které byly iniciovány nikoliv z popudu vlády, nýbrž díky samostatným jedincům. Těmi je majoritně myšlena šlechtická inteligence, která byla do jisté míry, ovšem ne de facto, nezávislá na přímé kontrole panovníka. Každá z uvedených platform

³⁷⁷ *Archiv brat'ev Turgenevych, sv. 5, s. 202.*

fungovala a existovala nezávisle bez přímých dotací z carské pokladny a rovněž nijak neparticipovala na vládních krocích. Naopak, již v tomto období se v některých případech projevují zřetelné tendence stavět se proti vládě a jejímu směřování mírně opozičně. Tím samozřejmě máme na mysli pouze opozici duševní, myšlenkovou, která zatím není, a ještě dlouhou dobu nebude podepřena žádnými fyzickými činy.

Dalším občanským rysem jsou některé svobody, kterých účastníci daných platform začali využívat intenzivněji než doposud a byli si jich také více vědomi. Jedná se především o využití svobody slova a svobody shromažďování, byť toto právo bylo občas samozřejmě narušováno ze strany panovníka (uzavření lóží Alexandrem I. roku 1822, či uzavření klubů Pavlem I. roku 1797). Svoboda slova je možná nejvíce patrná v případě salonů, kdy například u Alexeje Nikolajeviče Olenina mohly osobnosti nejrozumnějšího postavení a oborů svobodně a bez omezení diskutovat na jakákoliv témata, včetně těch politických.

Důležité směrem k formování občanské společnosti jsou i některé další demokratické rysy námi zmiňovaných platform. Můžeme zmínit například rovnocenné „bratrské“ vztahy mezi různě sociálně postavenými zednáři v lóži, či poměrně demokratické uspořádání uvnitř anglických klubů. Demokratickými se mohou do jisté míry jevit i neformální, přátelské, až rodinné vztahy, panující v ruských literárních salonech. Salony je navíc možné považovat za jedinou platformu, která díky eklektičnosti svého prostředí či díky vlastnostem svých hostitelů, sjednocovala své členy napříč oborovým, sociálním, a především názorovým spektrem.

Nelze opomenout ani další důležitý argument, a to osvětově-didaktickou a filantropickou činnost všech zmiňovaných složek společnosti. Jak osvěta, tak dobročinnost jsou asi nejmarkantnější v případě svobodných zednářů, a jak se domníváme, v historiografii tento vklad zednářů k sociálnímu a kulturnímu rozvoji impéria nebyl zatím zcela úplně doceněn. Co v případě zednářů dosud nebylo příliš zdůrazněno a rozhodně nesmí být opomenuto, je jejich podstatný přínos ruské publicistice, jako jednomu ze základních pilířů každé občanské společnosti. Tuto zásluhu je nutné připočíst především Nikolaji Ivanoviči Novikovi. Osvětové a filantropické činnosti se věnovala i Svobodná ekonomická společnost, v níž se jako v zrcadle odráží všechny rozporuplnosti ruského osvícenství, neboť rozporuplný je již samotný veřejno-vládní charakter této instituce. Přesto se však na příkladu seriózního přístupu této učené společnosti k epidemii neštovic v zemi a v její pragmatické schopnosti kooperovat projevila silná tendence a vzrůstající smysl ruské společnosti pro veřejnou zodpovědnost. Svobodné ekonomické společnosti tak patří místo v této práci zejména pro její ryze pragmatickou a recipročně prospěšnou spolupráci této instituce jako jistého předchůdce představitele občanské společnosti s carskou vládou.

S osvětou souvisí i informační a přirozeně integrační funkce uváděných platform, která je důležitá především k postupnému propojování fragmentů veřejného prostoru v tomto období. Těmito funkcemi disponovaly především literární salony, učené společnosti a kluby, které se staly doslova informačními centry a místy, kde tehdejší intelektuál mohl nalézt informace či osoby, které potřeboval. Literárním salonům je pak nutné přiznat i relativně největší životnost a stálost mezi výše zmiňovanými platformami, neboť spolu s konzervativními kluby to byly ony, jako z vládního pohledu pouhá „privátní“ shromáždění, která mohla pokračovat ve své činnosti i po roce 1825. Literárním salonům rovněž nelze upírat velkou zásluhu ve formování moderního ruského jazyka, jako komunikačního nástroje civilizované společnosti.

Na závěr nemůžeme zmínit ani roli žen v rámci snah o formování občanské společnosti. Sofie Dmitrijevna Ponomarevová, Zinaida Alexandrovna Volkonská, Avdot'ja Petrovna Jelaginová a mnohé další byly nepostradatelnými osobnostmi v rámci morálního formování ruské inteligence. Ruské hostitelky salonů odvážně vystupovaly ze zaběhnutého privátního prostředí, aby v rámci salonů svou typicky ženskou diplomacií urovnávaly veškeré potenciální napětí mezi různými názorovými uskupeními. Ženy se však již v tomto období neprezentují jen jako pouhé mediátorky. Tím, že se začaly věnovat samostatné tvůrčí činnosti, ať už na poli literatury, či hudby, dokázaly se oprostit od hluboce zakořeněného rodinného života „v těremu“ a prosadit se ve formující se veřejné sféře jako samostatné představitelky inteligence. Jejich intelektuální potenciál je zároveň stavěl na podobnou, ne-li stejnou, úroveň s muži, což předznamenalo počátek jejich komplexní emancipace.

Tímto způsobem a v těchto jednotkách se tedy v Ruském impériu pomalu ale jistě formovala veřejnost, veřejné mínění a první rysy občanské společnosti. Je třeba vyzdvihnout určitou míru integrity, která mezi těmito jednotlivými složkami existovala. Jak již bylo poznamenáno výše v práci, zednářství se tak užitečně propojovalo s aktivitami klubů, salonů i dobrovolných učených společností a některé osobnosti i ideové směřování těchto platform se zase navzájem prolínaly. Abychom na důkaz ještě jednou citovali nenahraditelného Nikolaje Ivanoviče Turgeněva, když v jednom z dopisů zmíní o Anglickém klubu – jak jinak než s obvyklým pohrdáním: „*Tak to je naše veřejnost ve dvou slovech.*“³⁷⁸ I když se jedná spíše o sarkastické zvolání než konstatování, i pro Turgeněva musela být jistá souvislost mezi kluby a veřejným prostorem viditelná.

³⁷⁸ Nikolaj Ivanovič TURGENEV, *Pis'ma k bratu S. I. Turgenevu*, s. 252.

Literární historik Marcus C. Levitt i americký autor Douglas Smith zasazují zrod a rozvoj ruské občanské společnosti již do osmnáctého století.³⁷⁹ Děkabristické povstání a jeho neúspěch symbolizují v impériu definitivní konec století osvícenství. Rok 1825 je do jisté míry katarzním okamžikem vzhledem k předchozímu rapidnímu progresu ruské intelektuální společnosti. Zřetelný kulturní úpadek a pokles aktivit ve veřejném prostoru, který po děkabristickém puči následoval, svědčí navzdory všem vládním restrikcím o dosud nevyspělém charakteru ruského liberalismu a progresivního myšlení obecně. S Levittovým a Douglasovým názorem proto můžeme souhlasit jen částečně. Ano, první rysy občanské společnosti se skutečně v zemi projevily v univerzitní, vědecké, publicistické, vzdělávací, charitativní a společensky integrující činnosti na konci osmnáctého století. K tomuto pozitivnímu vývoji jednoznačně přispělo i velice plodné období prvních dekád devatenáctého století díky výrazným osobnostem veřejného života, činnosti klubů a literárních salonů. Bohužel jsme však nuceni podobné příčiny, které způsobily neúspěch povstání 14. prosince, tedy nedostatečnou vnitřní integritu a dílčí slabiny, vztáhnout i na vývoj potenciální občanské společnosti v tomto období. Pro impérium tak endemitická diskrepance mezi ideály a realitou je do značné míry platná i pro námi popisované společenské platformy a občanský vývoj. Ve studovaném období tedy nemůžeme o regulérní občanské společnosti v zemi hovořit, neboť její existence předpokládá přece jen soustavnější a propojenější aktivity v oblasti veřejného prostoru a intenzivnější a nebojácný dialog s vládními složkami. Společenské veřejné platformy se na rozdíl od podobných institucí v evropských zemích musely neustále potýkat se vše prostupujícím vlivem stabilního autokratického režimu, se kterým byly vždy větší či menší měrou volens nolens propojeny, či s ním byly nuceny kooperovat. Nikdy se tak v námi studovaném období nejednalo o explicitně nezávislé společenské jednotky. O občanské společnosti tak nemůžeme hovořit již jen proto, že jí v tomto okamžiku v impériu nemůžeme definovat její stabilní opozici vůči garnituře, nehledě na klíčovou otázku tehdy stále „vzkvétajícího“ nevolnictví. Existence občanské společnosti je rovněž závislá na stabilních středních vrstvách společnosti a těmi impérium na rozdíl od západoevropských států s feudální a merkantilistickou minulostí příliš nedisponovalo. S politickou kulturou se ruská inteligence v této době teprve začínala seznamovat. Jak jsme navíc popsali výše, ojedinělé progresivní liberální či radikální myšlenky, týkající se především právě zrušení nevolnictví (Radiščevův ideový následovník Ivan Petrovič Pnin či Nikolaj Ivanovič Turgeněv) v této době narážely povětšinou na pevnou hradbu

³⁷⁹ Marcus C. LEVITT, *Visual Dominant in Eighteenth-Century Russia*, Illinois 2011, s. 254; SMIT, *Rabota nad dikim kamnem*, s. 8.

zatvrzelého a extrémního sociálního konzervatismu či pasivity a ignorance majoritní ruské společnosti.

Zůstává však nepochybné, že období konce osmnáctého a prvních dekád devatenáctého století je pro vývoj ruské občanské společnosti nesmírně důležité a cenné. Vytvořily se zde její zřetelné, byť dosud ještě fragmentární a nestabilní základy a počátky, na něž bylo možné úspěšně navázat a jichž bylo plně využito ve druhé polovině devatenáctého století.

Seznam použitých pramenů a literatury

Archivní prameny

Moskva

Ruský státní archiv literatury a umění (RGALI)
f. 195, 1124
Oddělení rukopisů Ruské státní knihovny (OR RGB)
f. 99, 211, 518

Petrohrad

Oddělení rukopisů Ruské národní knihovny (OR RNB)
f. 286, 542
Rukopisné oddělení Institutu ruské literatury Ruské Akademie věd (RO IRLI RAN)
f. 57, 93, 265

Sekundární, vydané prameny

Archiv bratrev Turgenevych, svazek 5., *Dnevniky i pis'ma Nikolaja Ivanoviča Turgeněva za 1816-1824 g.*, Leipzig 1976
Archiv bratrev Turgenevych, svazek 6., *Perepiska Alexandra Ivanoviča Turgeněva s kn. Petrom Andrejevičem Vjazemskim, 1814-1833 gg.*, Leipzig 1976
BARSKOV, Jakov Lazarevič (ed.), *Perepiska moskovskich masonov XVIII-go veka*, Sankt-Peterburg 1915.
BATJUŠKOV, Konstantin Nikolajevič, *Sočinenija. Tom vtoroj. Iz zapisnych knížek. Pisma*, Moskva 1989
BERD'AJEV, Nikolaj Alexandrovič, *Istoki i smysl russkogo kommunizma*, Moskva 1990
BERKOV, Pavel Naumovič (ed.), *Satiričeskije žurnaly N. I. Novikova: Truten'1769-1770: Pustomelja 1770: Živopisec 1772-1773, Košelek 1774*, Moskva, Leningrad 1951
BULGAKOV, Alexandr Jakovlevič, *Pis'ma A. Ja. Bulgakova K. Ja. Bulgakovu*, in: *Russkij archiv*, 1901, sv. 2, s. 35-254
BULGARIN, Fadděj Venediktovič, *Sočiněnija*, Moskva 1990
CUSTINE, Astolphe de, *Dopisy z Ruska. Rusko v roce 1839*, Praha 2015
ČIČERIN, Boris Nikolajevič, *Moskva sorokovych godov*, Moskva 1997
Dnevnik I. M. Snegireva: 1825-1828, 1909-1917
DELVIG, Anton Antonovič, *Polveka rusckoj žizni*, Moskva 1930
FAJBISOVIČ, V. M. (ed.), *Dnevnik. Vospominanija – A. A. Olenina*, Sankt-Peterburg 1999
FRANKLAND, Charles Colville, *Narative of a visit to the courts of Russia and Sveden, in the years 1830 and 1831*, sv. 1, 2, London 1832
GEJHING, Karl, *Vospominanija senatora barona Karla Gejkinga*, *Russkaja starina*, 1897, č. 9, s. 517-537.
GREČ, Nikolaj Ivanovič, *Zapiski o mojej žizni*, Moskva 1930
GRIBOJEDOV, Alexandr Sergejevič, *Hoře z rozumu*, Praha 1959
Iz vospominanija Michajlovskago-Danilevskago, *Russkaja starina*, 1900, č. 9, s. 630-636
JAKOVLEV, Pavel Luk'janovič, *Zapiski moskviča*, Moskva 1828

KERN, Anna Petrovna, *Vospominanija. Dnevnik. Perepiska*, Moskva 1974

KOŠELEV, Alexandr Ivanovič, *Zapiski Aleksandra Ivanoviča Košeleva (1812-1883 gody)*, Moskva 2002

MAKOGONENKO, Grigorij Pantělejmovič (ed.), *Pisma russkich pisatelej XVIII veka*, Sankt-Peterburg 1980

MASSON, Charles, *Sekretnyje zapiski o Rossii*, Moskva 1996

MURAV'EV, Vladimir B. (ed.), *V carstve muz: Moskovskij literaturnyj salon Zinaidy Volkonskoj 1824-1829 gg.*, Moskva 1987

ODOJEVSKIJ, V. F., *Knjaz Vladimir Odojevskij: dnevnik, perepiska, materialiy*, Moskva 2005

Pisma Aleksandra Ivanoviča Turgeněva k Nikolaju Ivanoviču Turgeněvu, Leipzig 1972

Pisma N. I. Novikova, Sankt-Peterburg 1994

Perepiska brat'ja Bulgakovy, Moskva 2010

Peterburgskie očerki F. V. Bulgarina, Sankt-Peterburg 2010

PIROŽKOVA, T. F.(ed.), *Zapiski Aleksandra Ivanoviča Košeleva (1812-1883)*, Moskva 2002

PUŠKIN, Alexandr Sergejevič, *A dlouho milovat mě bude lid....*, Praha 1949

PUŠKIN, Alexandr Sergejevič, *Dopisy*, Praha 1958

PUŠKIN, Alexandr Sergejevič, *Evžen Oněgin*, Praha 2008

PUŠKIN, Alexandr Sergejevič, *Polnoje sobranije sočiněnija v 10 tomech*, Moskva 1978

SIMONI, P. K. (ed.) *Pisma-dnevniky V. A. Žukovskago 1814-1815 gg.*, Sankt-Peterburg 1907

SOLLOGUB, V. A., *Vospominanija*, Moskva 1998

SVERBEJEV, Dmitrij Nikolajevič, *Moi zapiski*, Moskva 2014.

TOLSTOJ, Fjodor Petrovič, *Zapiski grafa Fedora Petroviča Tolstogo*, Moskva 2001

TOLSTOJ, Lev Nikolajevič, *Vojna a mír*, Praha 2010

TURGENĚV, Alexandr Ivanovič, *Pisma Alexandra Turgeněva Bulgakovym*, Moskva 1939

TURGENEV, Nikolaj Ivanovič *Pis'ma k bratu S. I. Turgeněvu*, Moskva 1936

VIGEL, Filip Filipovič, *Zapiski*, Moskva 2000

VJAZEMSKIJ, *Polnoje sobranije sočiněnij*, Sankt-Peterburg 1878-1896

VJAZEMSKIJ, Petr Andrejevič, *Staraja zapisnaja knížka*, Moskva 2000

VJAZEMSKIJ, Petr Andrejevič, *Stichotvorenija, Vospominanija, Zapisnyje knížki*, Moskva 1988

VOLKONSKÁ, Marie Nikolajevna, *Zapiski*, Sankt-Peterburg 1904

Zapiski grafa Segjura o prebyvanii jeho v Rossii v carstvovanije Jekateriny II. (1785-1789), Sankt-Peterburg 1865

ŽICHAREV, Stěpan Petrovič, *Zapiski sovremennika*, Moskva 1955

ŽILJAKOVA, E.M. (ed.), *Perepiska V. A. Žukovskogo i A. P. Jelaginoj 1813-1852*, Moskva 2009

Odborná literatura

ABAKUMOV, S. A., *Graždanskoje občestvo v Rossii (ot Drevnej Rusi do našich dnej)*, Moskva 2005

AKULIČ, Olga Arkadjevna, *Irkutsk i dekabristy*, in: *Mir ruskogo slova*, 2014, č. 1, s. 117-120

ALEKSEJEV, V. V. (ed.), *Opyt rossijskich modernizacij XVIII-XX veka*, Moskva 2000

ALPERN ENGEL, Barbara, *Mothers and Daughters. Women of the intelligentsia in nineteenth-century Russia*, Cambridge 1983

ANDREJEV, German, *Idei liberal'noj intelligencii v tvorenijach russkich pisatelej pervoj poloviny XIX veka*, Moskva 2005

- ANIKIN, Andrei, *Russian Thinkers. Essays on socio-economic thought in the 18th and 19th centuries*, Moscow 1988
- ARONSON, Mark Isidorovič, REJSER, Solomon Abramovič, *Literaturnyje kružki i salony*, Moskva 2001
- ARTEMOVA, Je. Ju., *Kul'tura Rossii glazami posetivšich ee Francuzov (poslednjaja tret' XVIII veka)*, Moskva 2000
- BALÁZS, E. H.(ed.), *Beförderer der Aufklärung in mittel – und Osteuropa. Freimauer, gesellschaften, Clubs*, Essen 1987
- BARKER, Adele Marie, GHEITH, Jehanne, (ed.), *A history of women's writing in Russia*, Cambridge 2002
- BARRAT, Glynn, M. S. *Lunin. Catholic Decembrist*, The Hague-Paris 1976
- BASKIN, Alexandr Anatol'jevič, *Moskva Lva Tolstogo. „Chram prazdnosti“, ili Anglijskij klub. 1850-1860-e gg. Tverskaja ul., d. 21*, in: Aktualnyje problémy sovremennoj nauky, 2012, č. 4, s. 9-14.
- BAYER, Natalie, *The Société Antiabsurde: Caterine the Great and Freemasonry*, in: Andreas Önnersfors, Robert Collis (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, Sheffield 2009, s. 109-132.
- BEREST, Julia, *The Emergence of Russian Liberalism. Alexandr Kunitsyn in Context, 1783-1840*, New York 2011
- BESSONOV, Vladimír Alexandrovič, *Moskovskije zadvorky*, Moskva 2002
- BILLINGTON, James H., *The Icon and the Axe. An Interpretative History of Russian Culture*, New York 1966
- BLAKESLEY, Rosalind P., *Art, Nationhood, and Display: Zinaida Volkonskaia and Russia's Quest for a National Museum of Art*, in: Slavic Review, sv. 67, č. 4 (zima 2008), s. 912-933
- BOGOLJUBOV, Vjačeslav Michajlovič, *N. I. Novikov i jeho vremena*, Moskva 1916
- BOKOVA, Vera Michajlovna, *Epocha tajnych občestv*, Moskva 2003
- BONDARČENKO, Vjačeslav, *Vjazemskij*, Moskva 2004
- BRAČEV, V. S., *Ruskoje masonstvo XVIII – XX vekov*, Sankt-Peterburg 2000
- BRADLEY, Joseph, *Subjects into Citizens: Societies, Civil Society and Autocracy in Tsarist Russia*, in: The American Historical Review, sv. 107, č. 4, (říjen 2002), s. 1094-1123
- BRADLEY, Joseph, *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society*, Cambridge, London 2009
- BRODSKIJ, Nikolaj Leont'jevič (ed.), *Literaturnyje salony i kružki. Pervaja polovina XIX veka*, Moskva 2001
- BUNTURI, Vlada Vadimovna, *„K prijutu tichomu besedy prosveščennoj.“ Literaturnyj salon v kulture Peterburga*, Sankt-Peterburg 2013
- BUTOROV, Alexej Vjačeslavič, *Knjaz' Nikolaj Borisovič Jusupov. Velmoža, diplomat, kolekcioner*, Moskva 2012
- BUTOROV, Alexej Vjačeslavič, *Moskovskij Anglijskij klub. Stranicy istorii*, Moskva 1999
- CORNWELL, Neil, *The Life, times and milieu od V. F. Odoyevsky: 1804-1869*, Ohio 1986
- CROSS, Anthony, *Anglo-Russian Masonic Contacts in the Reign of Catherine the Great*, in: Andreas Önnersfors, Robert Collis (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, Sheffield 2009, s. 85-108
- ČUPRINOVA, N. V., *Vlijanije literaturnych salonov na ženskoje tvorčestvo pervoj poloviny 19. veka*, in: Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Russkaja filologija, 2014, č. 1, s. 135-140.
- DIANINA, Katia, *Art and Authority: The Hermitage of Catherine the Great*, in: The Russian Review, sv. 63, č. 4 (říjen 2004), s. 630-654
- DOLGUŠINA, Marina, *U istokov ženskogo kompozitorskogo tvorčestva v Rossii*, in: Starinnaja muzyka, 2016, s. 1-4.

- DONNERT, Erich, *Russisches Illustriertes Freimaurerlexikon*, Frankfurt am Main 2012
- DUBROVIN, Nikolaj Fjodorovič, *Russkaja žizn' v načale XIX veka*, Sankt-Peterburg 2007
- ENGEL, Barbara Alpern, *Women in Russia 1700-2000*, Cambridge 2004
- FAGGIONATO, Raffaella, *A Rosicrucian Utopia in Eighteenth-Century Russia. The Masonic Circle of N. I. Novikov*, Dordrecht 2005
- FAGGIONATO, Raffaella, *From a Society of Enlightened to the Enlighenment of Society: The Russian Bible Society and Rosicrucianism in the Age of Alexander I*, in: *The Slavonic and East European Review*, sv. 79, č. 3, 2001, s. 459-487.
- FAJBISOVIČ, V., *Aleksej Nikolajevič Olenin: opyt naučnoj biografii*, Sankt-Peterburg 2006
- FIGES, Orlando, *Natašin tanec. Kulturní historie Ruska*, Praha 2004
- FRAME, Murray, *School for citizens: theatre and civil society in imperial Russia*, New Haven 2006
- FROLOV, Eduard Davidovič, *U istokov russkogo neoklassicizma: A. N. Olenin i S. S. Uvarov*, in: *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istorija*, 2005, č. 4, s. 51-72
- GILJAROVSKIJ, Vladimír Alexejevič, *Moskva i moskviči*, Moskva 1983
- GLAGOLEVA, O. (ed.), *Dvorjanstvo, vlast' i obščestvo v provincial'noj Rossii XVIII veka*, Moskva 2012
- GOLUBEVA, O. D., *A. N. Olenin*, Sankt-Peterburg 1997
- GOLUBEVA, O. D., *N. I. Gnedič*, Sankt-Peterburg 2000
- GOSCILO, Helena, HOLMGREN, Beth (eds.), *Russia. Women. Culture*, Bloomington 1996
- GROSUL, Vladislav Jakimovič *Obščestvennoje mnenije v Rossii XIX veka*, Moskva 2013.
- GROSUL, Vladislav Jakimovič, *Russkoje obščestvo XVIII-XIX vekov. Tradicii i novacii*, Moskva 2003
- HABERMAS, Jürgen, *Strukturální přeměna veřejnosti*, Praha 2000
- HARTLEY, Janet, *A social history of the Russian empire 1650-1825*, London 1999
- HARTLEY, *Philantrophy in the Reign of Catherine the Great: Aims and Realities*, in: Rogert Bartlett (ed.), *Russian in the Age of the Enlightenment. Essays for Isabel de Madariaga*, London 1990, s. 167-202
- HODGE, Thomas P., *A Double Garland: Poetry and Art-song in Early-nineteenth-century Russia*, Evanston 2000
- HOSKING, Geoffrey, *Russia. People and Empire 1552-1917*, Cambridge 1997
- IJEZUTOVA, Raisa Vladimirovna, *Puškin v Peterburge*, Leningrad 1991
- IJEZUTOVA, Raisa Vladimirovna, *Žukovskij i jeho vremja*, Leningrad 1989
- ILIZAROV, S. S., *Moskovskaja intelligencija XVIII veka*, Moskva 1999
- ITENBERG, B. S., *Rossijskaja intelligencija i Zapad. Vek XIX*, Moskva 1999
- IVANOV, Vasilij Fjodorovič, *Russkaja intelligencija i masonstvo*, Moskva 2013
- IVANOV-RAZUMNIK, R. V., *Istorija russkoj obščestvennoj mysli*, T. I., Moskva 1997
- IVANOVA, Jekatěrina Valentinovna, *Zinaida Volkonskaja, pevica, muzykalnyj dejatel, kompozitor. Avtoreferat dissertacii*, Sankt-Peterburg 2008, s. 1-13
- JAKOVKINA, Natalja Ivanovna, *Istorija russkoj kultury. Pervaja polovina XIX veka. Lekcii*, Sankt-Peterburg 1998
- JONES, W. Gareth, *The „Morning Light“ Charity Schools, 1777-80*, in: *The Slavonic and East European Review*, roč. 56, č. 1 (leden), 1978, s. 47-67.
- JUNGGREN, A., *Poezija Tjutčeva i salonnaja kul'tura XIX veka*, Moskva 2006
- KAMENSKIJ, Alexandr, *Rossijskaja imperija v XVIII veke: Tradicii i modernizacija*, Moskva 1999
- KARP, S. Ja.(ed.), *Jevropejskoje Prosvěščenije i civilizacija Rossii*, Moskva 2004
- KIJANSKAJA, Oksana Ivanovna, *Dekabristy*, Moskva 2015
- KIJANSKAJA, Oksana Ivanovna, *Očerki iz istorii obščestvennogo dviženija v Rossii v pravlenie Aleksandra I.*, Sankt-Peterburg 2008

- KIJANSKAJA, Oksana Ivanovna, *Pestel'*, Moskva 2005
- KLJUČEVSKIJ, Vasilij Osipovič, *Neopublikovannyje proizvedenija*, Moskva 1983
- KLEJN, Lev, *Sanovnyj učenyj Aleksej Nikolajevič Olenin*, in: *Razvitije ličnosti*, 2009, č. 1, s. 121-147
- KOMAROVA, Irina I. (ed.), *Putevoditel' po naučnym obščestvam Rossii*, New York 2000
- KONSTANTINOVA, Ljudmila Valentinovna, *Obščestvo ljubomudrija*, Avtoreferat dissertacii, Moskva 1995, s. 1-19.
- KOLOMIJCEV, V. F., *K istorii ruskoj obščestvenno-političeskoj mysli. Očerki*, Moskva 2011
- KRIVDINA, Olga Alexejevna, *Prezident imperatorskoj akademii chudožestv A. N. Olenin i jeho vklad v razvitije otečestvennoj skulptury*, in: *Naučnyje trudy*, 2006, č. 5, s. 87-97.
- KUPRIJANOV, Alexandr Ivanovič, *Moskovskij anglijskij klub: očerk istorii dosuga moskovskoj elity konca 18-načala 20. veka*, in: *Čtenija po istorii ruskoj kultury*, Moskva 2000
- LANG, D. M., *The First Russian Radical, Alexandr Radischev 1749-1802*, London 1959
- LANDA, S. S., *Duch revoljuciornych preobrazovanij*, Moskva 1975
- LECKEY, Colum, *Patronage and Public Culture in the Russian Free Economic Society 1765-1796*, in: *Slavic Review*, sv. 64, č. 2 (léto 2005), s.355-379.
- LECKEY, Colum, *Patrons of Enlightenment. The Free Economic Society in Eighteenth-Century Russia*, Lanham 2011
- LEONTOVIČ, V. V., *Istorija liberalizma v Rossii 1762-1914*, Moskva 1995
- LEVITT, Marcus C.(ed.), *Early modern Russian writers, late seventeenth and eighteenth centuries*, Detroit 1995
- LEVITT, Marcus, *Visual Dominant in Eighteenth-Century Russia*, 2012
- LIEVEN, Dominic (ed.), *The Cambridge History of Russia, Vol. II., Imperial Russia 1689-1917*, Cambridge 2006
- LOPATNIKOV, V. A., *Kancler Rumjancev: vremja i služenie*, Moskva 2011
- LOTMAN, Jurij Michajlovič, *Besedy o ruskoj kulture. Byt i tradicii russkogo dvorjanstva (XVIII-načalo XIX veka)*, Sankt-Peterburg 1994
- LOTMAN, Jurij Michajlovič, *Kultura a eksploze*, Brno 2013
- LOTMAN, Jurij Michajlovič, *O ruskoj literature: stat'ji i issledovanija (1958-1993)*, Sankt-Peterburg 1997
- MARKER, Gary, *Publishing, printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700-1800*, Princeton 1985
- MARČENKO, Nonna Aleksandrovna, *Byt i nruvy puškinskogo vremeni*, Sankt-Peterburg 2005
- MICHAJLOVA, N. I. (ed.), *Literaturnyj byt puškinskogo pory*, Moskva 2012
- MIRONENKO, Sergej Vladimirovič, *Samoderžavije i reformy: Političeskaja borba v Rossii v načala XIX veka*, Moskva 1989
- MIRONOV, Boris N., *Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII-načalo XX v.)*, Tom 1, Sankt-Peterburg 1999
- MIRONOV, Boris, *The Standards of Living and Revolutions in Russia, 1700-1917*, New York 2012
- MOLČANOV, Viktor Fjodorovič, *Knižnjaja kul'tura Rossii XIX veka. Epoha, sud'ba, nasledije N. P. Rumjanceva*, Moskva 2006
- MURAV'EVA, Irina Arkad'evna, *Salony puškinskogo pory: očerki literaturnoj i svetskoj žizni Sankt-Peterburga*, Sankt-Peterburg 2008
- NEFEROV, Alexandr Viktorovič, *Master slova i dela. Strannosti sudby knigoizdatelja Nikolaja Novikova*, Moskva 2010
- O'MALLEY, Lurana Donnels, *The Monarch and the Mystic: Catherine the Great's Strategy of Audience Enlightenment in the Siberian Shaman*, in: *The Slavic and the East European Journal*, vol. 41, č. 2 (léto 1997), s. 224-242.
- Očerki ruskoj kultury XIX veka I. Obščestvenno-kulturnaja sreda*, Moskva 1998

- Očerki russoj kul'tury XIX veka III. Kulturnyj potencial obščestva*, Moskva 2001
- Očerki russoj kul'tury XIX veka IV. Obščestvennaja mysl*, Moskva 2003
- OL'CHOVSKIJ, Jevgenij, *Peterburgskie istorii. Gorod i intelligencija v minuvšem stoletii (1810-e–1910-e gody)*, Sankt-Peterburg 1998
- OVČINNIKOVA, Svetlana Tichonovna, *Puškin v Moskve. Letopis žizni A. S. Puškina s 5 dekabrja 1830 po 15 maja 1831 g.*, Moskva 1984
- PARSAMOV, Vadim Surenovič, *Dekabristy i Francija*, Moskva 2010
- PARSAMOV, Vadim Surenovič, *Dekabristy i russoje obščestvo 1814-1825 gg*, Moskva 2016
- PERVUŠINA, Je. V., *Usadby i dači peterburgskoj intelligencii XVIII-načala XX veka. Vladełci. Obitateli. Gosti*, Sankt-Peterburg 2008
- PIPES, Richard, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004
- PIPES, Richard (ed.), *The Russian Intelligentsia*, New York 1961
- PIVOVAROVA, Ju. I., *Rol' ženščiny v literaturnom salone (na materiale russoj kul'tury načala 19. veka)*, in: Jaroslavlskij pedagogičeskij vestnik, 2015, sv. 1, č. 2, s. 127-130.
- PRATT, Joan Klobe, *The Free Economic Society and the Battle against Smallpox: A „Public Sphere“ in Action*, in: The Russian Review, sv. 61, č. 4 (říjen 2002), s. 560-578
- PUŠKAREV, L. N., *Russkaja kul'tura poslednej treti XVIII veka*, Moskva 1997
- PYPIN, Alexandr Nikolajevič, *Obščestvennoje dvizenije v Rossii při Aleksandre I.*, Sankt-Peterburg 2001
- RAEFF, Marc, *Origins of Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York 1966
- RAEFF, Marc, *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, New York 1984
- RASSADIN, Stanislav, *Russkie, ili iz dvorjan v intelligenty*, Moskva 2005
- RATH, R. John, *The Carbonari: Their Origins, Initiation Rites, and Aimes*, in: The American Historical Review, vol. 69, č. 2, 1964, s. 353-370.
- ROGGER, Hans, *National Consiousness in Eighteenth Century Russia*, Harvard 1960
- ROSSLYN, Wendy, TOSI, Alessandra (eds.), *Women in Nineteenth-Century Russia. Lives and Culture*, Cambridge 2012
- ROSSLYN, Wendy, TOSI, Alessandra (eds.), *Women in Russian Culture and Society, 1700-1825*, New York 2007
- ROZENTAL', Isaak Solomonovič, *I vot obščestvennoje mnen'ie! Kluby v istorii rossijskoj obščestvennosti. Konec XVIII-načalo XX v.*, Moskva 2007
- ROZENTAL', Isaak Solomonovič, *Klub i parlament: iz istorii političeskich predstavlenij v Rossii*, in: Rossija i sovremennij mir, 2004, č. 1, s. 111-123.
- SACHAROV, Vsevolod Ivanovič, *Russoje masonstvo v portretach*, Moskva 2004
- SAJKINA, Natal'ja Vladimirovna, *Moskovskij literaturnyj salon knjaginy Zinaidy Volkonskoj*, Moskva 2005
- SAMARIN, A. Ju., *Čitatel' v Rossii vo vtoroj polovine XVIII veka*, Moskva 2000
- SEMEŇOVA, L. N., *Byt i naselenije Sankt-Peterburga: XVIII vek*, Moskva 1998
- SERKOV, Andrej Ivanovič, *Russoje masonstvo 1731-2000: enciklopedičeskij slovar'*, Moskva 2001
- SCHIERLE, Ingrid, *Zur politisch-sozialen Begriffssprache der Regierung Katharinas II. Gesellschaften und Gesellschaften „obščestvo“*, in: Scharf, Claus (ed.), Katharina II., Russland und Europa. Beiträge zur internationalen Forschung, Mainz 2001
- SCHULER, Catherine A., *Theatre and Identity in Imperial Russia*, Iowa 2009
- SIMMONS, Ernest, J., *English Literature and Culture in Russia (1553-1840)*, New York 1964
- SINDALOVSKIJ, Naum, *Puškinskij krug. Legendy i mify*, Moskva, Sankt-Peterburg 2012
- SMAGINA, Galina, Ivanovna, *Spodvižnica Velikoj Jekateriny: očerki žizni i dejatel'nosti direktora Peterburgskoj Akademii nauk knjagini Jekateriny Romanovny Daškovej*, Sankt-

Peterburg 2006

SMITH, Douglas, *Rabota nad dikim kamnem: Maponskij orden i ruskoje občestvo v XVIII veke*, Moskva 2006

SMITH, Douglas, *Working the Rough Stone. Freemasonry and Society in Eighteenth-Century Russia*, Northern Illinois, 1999

SMITH, Douglas, *Freemasonry and the Public in Eighteenth-century Russia*, in: *Eighteenth-Century Studies*, r. 25, r. 1995, č. 1, s. 281-304

SOKOLOV, K. B., *Rossijskaja intelligencija XVIII-načala XX vv.: Kartina mira i povsednevnost'*, Sankt-Peterburg 2007

SOKOLOVSKAJA, T., *Ruskoje masonstvo i jeho značenie v istorii občestvennogo dviženija (XVIII i pervaja četverg XIX stoletija)*, Moskva 1999

STELLNER, František, *Rusko a střední Evropa v 18. století*, II. díl, Praha 2012

STITES, Richard, *Serfdom, Society, and the Arts in Imperial Russia. The Pleasure and the Power*, New Haven 2005

STUART, Mary, *Aristocrat-Librarian in Service to the Tsar. Aleksei Nikolaevich Olenin and the Imperial Public Library*, New York 1986

TIMOFEEV, Lev Valentinovič, *Prijut, ljubov'ju muz sogretyj*, Sankt-Peterburg 2007

TIMOFEEV, Lev Valentinovič, *V krugu družej i muz: Dom A. N. Olenina*, Leningrad 1983

TSCHIZEWSKI, Dmitrij, *Russian Intellectual History*, Michigan 1978

TONČU, Elena, *Ženščina i občestvo*, Moskva 2009

TRIGOS, Ludmila A., *The Decembrist Myth in Russian Culture*, New York 2009

TUEV, Viktor Vladimirovič, *Klubnyje dosugi A. S. Puškina*, in: *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i isskustv*, 2006, č. 1, s. 68-78

TUMANOVA, Anastasia Sergejevna, *Obščestvennost' i formy jeje samoorganizacii v imperskoj Rossii konca XVIII – načala XX veka*, in: *Otečestvennaja istorija*, Moskva 2007, s. 50-63

UL'JANOVA, Galina Nikolajevna, *Blagotvoritel'nost' v Rossijskoj imperii. XIX-načalo XX veka*, Moskva 2005

VACURO, Vadim Erazmovič, *Puškinskaja pora*, Sankt-Peterburg 2000

VED'MIN, Oleg Petrovič, *Masonry v Rossii. 1730-1825 gg.*, Kemerovo 1998

VENTURI, Franco, *Roots of revolution. A history of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, London 1960

VERBICKAJA, L. A. a kol. (ed.), *Vlast', Obščestvo i reformy v Rossii (XVI-načalo XX veka)*, Sankt-Peterburg 2004

VERNADSKIJ, Grigorij Vladimirovič, *Ruskoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.*, Sankt-Peterburg 1999

VOSTRYŠEV, M. I., *Klubnaja žizn' staroj Moskvy*, in: *Moskovskij žurnal*, č. 10, r. 2004, s. 56-62

WIRTSCHAFTER, Elise Kimerling, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia. The Teachings of Metropolitan Platon*, Illinois 2013

WIRTSCHAFTER, Elise Kimerling, *The Play of Ideas In Russian Enlightenment Theater*, Illinois 2003

WORONZOFF-DASHKOFF, Alexander, *Dashkova. A Life of Influence and Exile*, Georgia 2008

WORTMAN, Richard, *Visual Texts, Ceremonial texts, Texts of Exploration: Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy*, Brighton 2013

ZACHAROVA, Oksana, *Svetskije ceremonialy v Rossii XVIII-načala XX v.*, Moskva 2003

ZAV'JALOVA, L. V., *Peterburgskij anglijskij klub 1770-1918*, Sankt-Peterburg 2005

ZORIN, Andrej Leonidovič, *By fables alone: literature and state ideology in late eighteenth-early-nineteenth-century Russia*, Brighton 2014

ZORIN, Andrej Leonidovič, *Pojavlenije geroja: iz istorii russskoj emocionalnoj kultury konca XVIII – načala XIX veka*, Moskva 2016

ŽILJAKOVA, E. M., *A. P. Jelagina v istorii rossijskogo obrazovanija (po materialam perepiski A. P. Jelaginoj s V. A. Žukovskim*, in: Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 206, č. 291, s. 267-275.